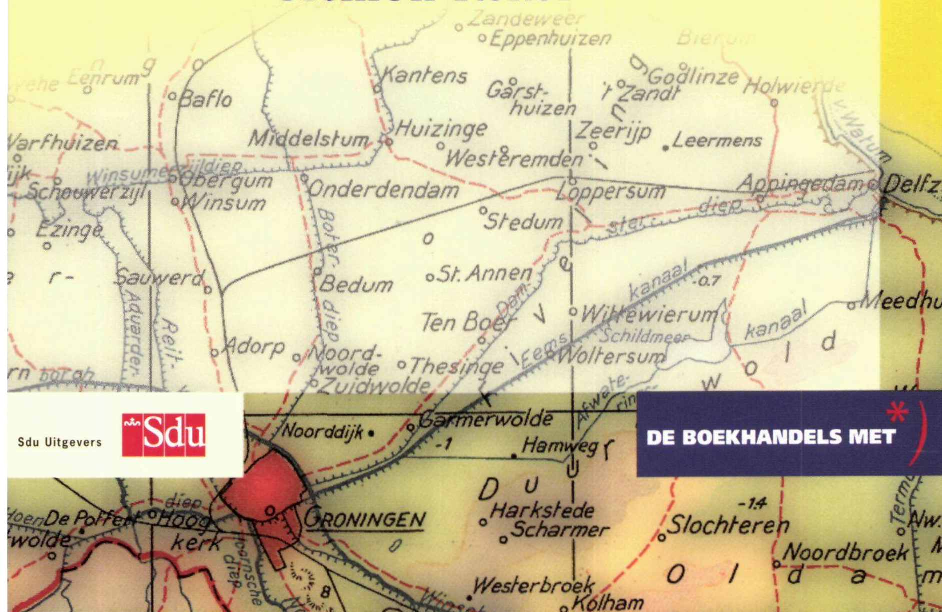
Taal
in stad en land

aibels bozzem
warreldag nuver
kniepstuver
mishottjen
twaibak scheuveln

GRONINGS

Siemon Reker

Sdu Uitgevers Sdu

Wat betekenen de woorden *bozzem, nuver* en *schuddeldouk?*
Wie zijn de *Stadjers?*
Hoe luidt de vertaling van *Ik haar der meer veur doun most?*
Wat betekent het als iemand *zo'n aibelzen hoast* heeft?

Groningers vinden zelf dat *eelsk* ('aanstellerig') hun mooiste woord is. Buiten de provinciegrenzen is echter de Groningse uitspraak van woorden als 'lopen' *(loopm)*, 'koe' *(kou)* en 'ziekenhuis' (*zaiknghoes)* bekender. Deze woorden worden niet overal in Groningen op dezelfde manier uitgesproken: er zijn van oudsher in Groningen grote verschillen in uitspraak, en niet alleen tussen stad en provincie.
Zowel de stedelijke als de regionale varianten van het Gronings komen in dit boek aan bod, waarbij onder andere ingegaan wordt op de geschiedenis van het Gronings en op de klanken van dit dialect. Ook is er aandacht voor literatuur in en over het Gronings.

Siemon Reker (Uithuizen, 1950) is bijzonder hoogleraar Groninger taal en cultuur aan de Rijksuniversiteit Groningen.

www.taalinstadenland.nl

Sdu Uitgevers

Taal
in stad en land

GRONINGS

Taal
in stad en land

GRONINGS

Siemon Reker

Sdu Uitgevers, Den Haag

Verschenen in de reeks 'Taal in stad en land',
hoofdredactie Nicoline van der Sijs:

1 Amsterdams door Jan Berns m.m.v. Jolanda van den Braak
2 Fries en Stadsfries door Pieter Duijff
3 Gronings door Siemon Reker
4 Haags door Michael Elias i.s.m. Ton Goeman
5 Leids door Dick Wortel
6 Maastrichts door Ben Salemans en Flor Aarts
7 Oost-Brabants door Jos Swanenberg en Cor Swanenberg
8 Rotterdams door Marc van Oostendorp
9 Stellingwerfs door Henk Bloemhoff
10 Utrechts, Veluws en Flevolands door Harrie Scholtmeijer
11 Venloos, Roermonds en Sittards door Pierre Bakkes
12 West-Brabants door Hans Heestermans en Jan Stroop
13 Zuid-Gelderse dialecten door Jan Berns

Vormgeving omslag en binnenwerk: Villa Y (André Klijssen), Den Haag
Zetwerk: PROgrafici, Goes
Druk en afwerking: A-D Druk BV, Zeist

ISBN 90 1209012 1

Voorwoord bij de reeks 'Taal in stad en land'

De reeks *Taal in stad en land* is totstandgekomen op initiatief van Sdu Uitgevers en de Boekhandels Groep Nederland (BGN). Ieder deel van de reeks beschrijft de taal van een bepaalde streek of stad. In eerste instantie verschijnen er dertien delen (zie de pagina hiernaast voor een overzicht en zie het kaartje op blz. 7). In de toekomst zullen nog meer delen volgen, onder andere voor het Drents, het Heerlens, het Noord-Hollands, het Sallands, Twents en Achterhoeks, het Zeeuws, het Zuid-Hollands en in principe ook voor de in België gesproken dialecten. De boeken zijn bedoeld voor ieder die in Nederlandse dialecten is geïnteresseerd – of men deze nu zelf spreekt of niet.

Taal en dialect

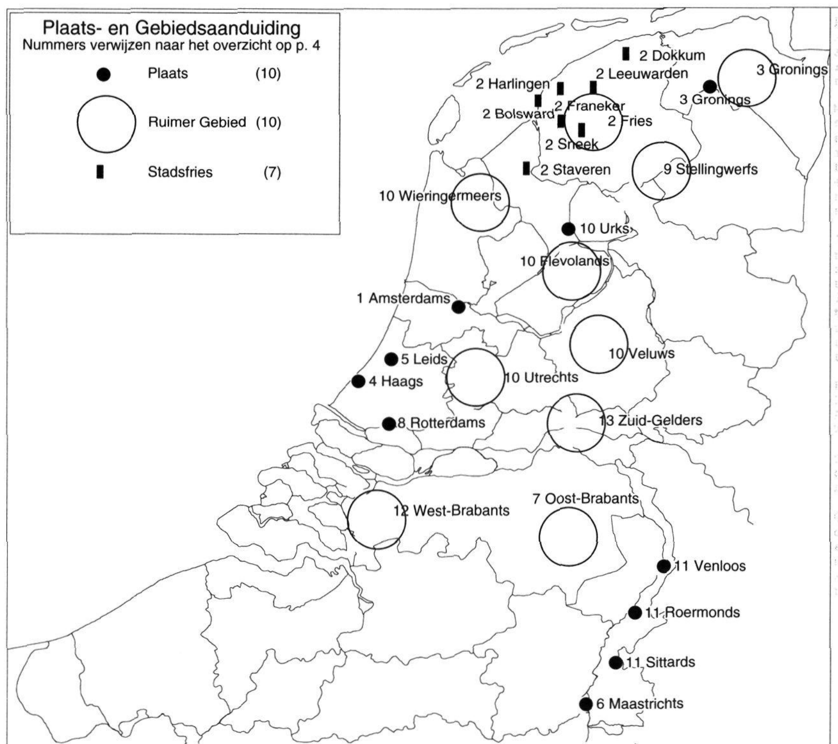
Benamingen als taal, standaardtaal, dialect, accent, streektaal, sociolect, groepstaal bestaan naast elkaar; ze zijn nauw verbonden met de taalontwikkeling en de visie hierop. In deze reeks willen wij benadrukken dat alle taalvariëteiten taalkundig gelijkwaardig zijn, vandaar de reekstitel (bedacht door Jacomine Nortier) ***Taal** in stad en land.*

Hoe verliep de taalontwikkeling in Nederland? De taal die in de Middeleeuwen werd gesproken, verschilde per regio, stad en zelfs dorp. Er bestonden dus alleen streektalen. Tijdens de Renaissance werd naast de geleerdentaal Latijn steeds vaker de volkstaal, dus het Nederlands, gebruikt, zowel in

literaire en wetenschappelijke werken als in bijbelvertalingen. Door de opkomst van de drukpers vonden de teksten bovendien een ruimere verspreiding dan voorheen. Omdat daarbij de taalverschillen tussen de verschillende regio's hinderlijk voor de communicatie bleken, schiep men een overkoepelende standaardtaal, waarin althans in de geschreven taal de regionale verschillen beperkt werden. Vanaf die tijd bestond er een verschil tussen enerzijds de dialecten, die in een bepaalde streek gesproken werden, en anderzijds de gestandaardiseerde schrijftaal, die in het hele Nederlandstalige gebied min of meer uniform was.

Hierbij dient opgemerkt dat er formeel geen verschil bestaat tussen een taal en een dialect. Traditioneel wordt Fries een taal en Gronings een dialect genoemd, maar in taalkundig opzicht verschillen zij niet: het Fries en het Gronings zijn beide volwaardige taalsystemen. Hoogstens kan men volhouden dat het verschil tussen het Fries en het Standaardnederlands groter is dan dat tussen het Gronings en het Standaardnederlands. Het verschil tussen het Standaardnederlands en een Nederlands dialect ligt in buitentalige zaken: in het feit dat spelling, grammatica en woordkeus van het Standaardnederlands zijn geüniformeerd, vastgelegd en op school worden onderwezen, en dat het Standaardnederlands tot staatstaal is verheven. Vandaar dat taalkundigen op de vraag wat het verschil is tussen een taal en een dialect, hun toevlucht nemen tot oneliners zoals 'taal is een dialect met een leger en een vloot' en 'taal is een dialect met een nationale vlag'. Standaardtaal en dialect hebben een verschillende maatschappelijke positie gekregen, en daardoor ook een verschillende maatschappelijke waardering.

Zoals gezegd bestond er vanaf ongeveer de zeventiende eeuw een gestandaardiseerde schrijftaal. De gesproken taal bleef tot eind negentiende eeuw van streek tot streek verschillen. Halverwege de negentiende eeuw ontstond er een soort beschaafde spreektaal, een gesproken eenheidstaal, waaraan aanvankelijk alleen de gegoede burgers zich hielden. Deze beschaafde spreektaal breidde zich vanuit de Randstad steeds meer uit, ten koste van de dialecten, dankzij onderwijs, grotere mobiliteit, dienstplicht, radio en later televisie. Men ging de standaardtaal nu wel Algemeen Beschaafd Nederlands of ABN noemen. Anderzijds groeiden vanaf ongeveer 1900 de plattelandsdialecten steeds meer toe naar de standaardtaal, of ze pasten zich aan elkaar aan in grotere dialectgebieden, zodat regiolecten ontstonden zoals binnen delen van het Nedersaksisch en het Zuid-Limburgs.

Plaats- en Gebiedsaanduiding
Nummers verwijzen naar het overzicht op p. 4
Plaats (10)
Ruimer Gebied (10)
Stadsfries (7)
2 Dokkum
2 Harlingen
2 Leeuwarden
3 Gronings
3 Gronings
2 Bolsward
2 Franeker
2 Fries
2 Sneek
2 Staveren
9 Stellingwerfs
10 Wieringermeers
10 Urks
10 Flevolands
1 Amsterdams
5 Leids
4 Haags
10 Utrechts
10 Veluws
8 Rotterdams
13 Zuid-Gelders
7 Oost-Brabants
12 West-Brabants
11 Venloos
11 Roermonds
11 Sittards
6 Maastrichts

Eind negentiende eeuw veranderde ook de positie van de stadsdialecten radicaal. Naast een tegenstelling tussen stad en platteland – die overigens niet voor alle steden bestond – ontstonden er nu sociale tegenstellingen binnen de steden zelf. Onder andere als gevolg van de industrialisatie trokken allerlei mensen van het platteland naar de stad, en hier vond een vermenging plaats van de dialecten die ze voorheen spraken, met als resultaat een groepstaal of sociolect, namelijk van de arbeiders. Hier ligt de kiem van de huidige stadstalen zoals het Amsterdams, Haags, Rotterdams en Utrechts. Na een betrekkelijk korte wordingsperiode kregen de stadsdialecten hun definitieve vorm. In de twintigste eeuw zijn ze over het algemeen minder veranderlijk geweest dan de plattelandsdialecten, onder andere omdat het leven op het platteland ingrijpend is gewijzigd. Met name de stadsdialecten van de Randstad groeiden geleidelijk steeds meer naar de standaardtaal toe. Momenteel wijken ze hiervan vooral in klank nog af. Daarom worden ze ook wel accenten genoemd. De stadstalen in het zuiden van het land, zoals het Maastrichts, Roermonds, Venloos en Sittards, vertonen daarentegen nog steeds grote verschillen met de standaardtaal, hoewel ook zij hier steeds meer naartoe groeien. Deze zuidelijke stadstalen zijn nooit het sociolect van een bepaalde klasse geweest, maar werden altijd door alle lagen van de bevolking gesproken.

In de twintigste eeuw keek men tot ongeveer de jaren zestig neer op alle van de standaardtaal afwijkende taalvariëteiten, die men denigrerend 'plat' noemde. Onderwijzers en ouders ontmoedigden het gebruik van dit plat. Dit verschilde overigens wel per regio: in het noorden werd veel meer op het dialect neergekeken dan in het zuiden – waar dialect van oudsher door alle lagen van de bevolking wordt gebruikt –, terwijl in Friesland al sinds de zeventiende eeuw een groep heeft bestaan die zich sterk beijverde voor het Fries.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw traden grote maatschappelijke veranderingen in. Er ontstond verzet tegen het gevestigde gezag, en dat uitte zich ook in het taalgebruik, dat vrijer, minder officieel werd. De jonge generatie keerde zich tegen het verzorgde en gekunstelde taalgebruik van de oudere generatie. Er kwam een grote tolerantie voor verschillen in uitspraak en woordkeus, voor informeel taalgebruik en voor het gebruik van dialect. Het verschil tussen spreektaal en schrijftaal werd kleiner. In de jaren negentig werd geschreven spreektaal in internet- en sms-verkeer zelfs normaal.

De emancipatie van de jaren zestig leidde ook tot het ontstaan van allerlei

nieuwe groepstalen, zoals jongerentaal, studententaal, yuppietaal, homotaal. Van belang voor het ontstaan van deze groepstalen is het feit dat jongeren en jong-volwassenen gedurende langere tijd bijeen blijven dankzij de leerplicht (en tot voor kort de dienstplicht), en dat er een sterk groepsgevoel bestaat onder jongeren dat zich onder andere uit in een eigen woordenschat. Een oudere groepstaal is het Bargoens, waaronder vroeger de geheimtaal van dieven, zwervers en venters werd verstaan, een taal die gekleurd was door de streektaal van de sprekers en door het Jiddisch; nu de venters en de zwervers van het platteland verdwenen zijn, verstaan we er veelal de volkstaal van de grote steden onder.

Een speciale en recente vorm van jongerentaal is straattaal. Hierover is voor het eerst in 1997 gerapporteerd. Straattaal is een groepstaal van jongeren in de steden, een mengtaal met Nederlands als basis, aangevuld met woorden uit het Engels en minderheidstalen zoals Surinaams, Arabisch, Turks en Papiaments. Het onderzoek naar straattaal is nog volop bezig. In het boek over het Amsterdams wordt aandacht besteed aan het verschijnsel.

Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw zien we zowel voor de plattelandsdialecten als voor de stadsdialecten een duidelijke revival, die wel 'dialectrenaissance' wordt genoemd: popgroepen die in dialect zingen, verheugen zich in een grote belangstelling, er verschijnen veel publicaties in en over het dialect, cabaretiers gebruiken stadstalen en bereiken daarmee een groot publiek.

De aandacht voor streektalen en dialecten is overgenomen door de politiek. Regionale en landelijke overheden bieden financiële steun aan inspanningen ten behoeve van het dialect. In 1984 is de eerste streektaalfunctionaris benoemd, voor het Gronings, in 1987 zijn streektaalfunctionarissen voor het Drents benoemd, in 1998 voor het Overijssels, in 1999 voor het Stellingwerfs en in 2001 voor het Zeeuws en het Limburgs. Bovendien zijn in 1996 het Fries en het Nedersaksisch in Nederland met verschillende status erkend als regionale taal binnen het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen. In 1997 is ook het Limburgs als regionale taal erkend.

De reeks 'Taal in stad en land'

Hoe staat het in het nieuwe millennium met de dialecten? De reeks *Taal in stad en land* biedt het antwoord op die vraag. Terwijl momenteel de belang-

stelling voor dialecten zowel bij de bevolking als bij de politiek nog steeds toeneemt, blijkt paradoxaal genoeg uit de boeken van de reeks dat het daadwerkelijke gebruik van dialect vrijwel overal gestaag afneemt, en dat alle dialecten steeds meer veranderen in de richting van de standaardtaal. Dat maakt het des te belangrijker dat de stand van zaken wordt vastgelegd. Van de meeste regio's en steden bestaan wel historische beschrijvingen van het dialect, maar in deze reeks wordt de *huidige* situatie beschreven. Uniek aan de reeks is bovendien dat hij uiteindelijk het gehele Nederlandstalige gebied zal bestrijken.

In principe volgen de delen van de reeks hetzelfde stramien. Eerst wordt een algemene inleiding gegeven met een plaatsbepaling van het dialect. Hierna volgt een beschrijving van de klanken en spelling, de woorden, woorddelen en zinnen van het huidige dialect – deze beschrijving is contrastief, dat wil zeggen dat de nadruk ligt op datgene wat afwijkt van het Standaardnederlands. De volgende hoofdstukken handelen over het ontstaan van het dialect en de houding ertegenover. Hierna wordt een woordenlijst gegeven met de belangrijkste of opvallendste woorden in het dialect. Ieder boek besluit ten slotte met gegevens over in het dialect geschreven literatuur en een voorbeeld daarvan, waarna als finale de belangrijkste literatuur óver het dialect wordt vermeld.

Het hoofdstuk over de klanken staat helemaal aan het begin, omdat klanken nu eenmaal het grootste, opvallendste en meest onderzochte verschil tussen Standaardnederlands en dialect vormen. Van de grote steden weet men vaak dankzij cabaretiers en zangers hoe de taal ongeveer klinkt, maar van de plattelandsdialecten is dat veel minder bekend, hoogstens in enkele stereotypen, die, zoals uit de boeken blijkt, lang niet altijd kloppen. De auteurs hebben geprobeerd de klankverschillen zo duidelijk en eenvoudig mogelijk uit te leggen, maar de materie is ingewikkeld. In ieder boek is een overzicht gegeven van de gebruikte fonetische weergave. Er bestaat in het Nederlandse taalgebied een tendens om tot uniforme afspraken te komen voor het spellen van dialecten, maar uitgekristalliseerd is deze tendens nog niet. Voor de reeks *Taal in stad en land* is in principe gekozen voor de Brabantse referentiespelling (in 1999 gepubliceerd onder de titel *Hoe schrijf ik mijn dialect?* en in de bundel *Honderd jaar stadstaal* – waarin de geschiedenis van de stadstalen wordt beschreven).

Bij het hoofdstuk over de zinnen kwamen twee problemen naar voren: ten

eerste bleek dat er over de zinsbouw van sommige dialecten nog veel niet bekend of onderzocht is, ondanks de verschijning in 1991 van de *Atlas van de Nederlandse dialektsyntaxis*. (Om dit gat te dichten is in 2000 het project Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten, SAND, van start gegaan.) Ten tweede bleek dat er voor diverse dialecten bijna niets te zeggen viel over de zinsbouw om de simpele reden dat deze nauwelijks van de Standaardnederlandse spreektaal verschilt of dat men zich niet bewust is van mogelijke verschillen; dat geldt met name voor de dialecten in het Randstadgebied.

Uit het hoofdstuk over de houding tegenover het dialect blijkt dat er een verschil in beleving en waardering van de verschillende taalvariëteiten bestaat. Dankzij de dialectrenaissance is de status van de dialecten in het algemeen weliswaar verhoogd, maar tussen de waardering van de dialecten onderling bestaan aanzienlijke verschillen. Opvallend is dat vooral de vroeger verguisde stadsdialecten in het westen van het land in bepaalde situaties en in gecultiveerde vorm een hogere status hebben gekregen, zowel binnen als buiten de stad zelf, en dat daarbij de (geringe) verschillen met de standaardtaal – vooral bestaand uit uitspraakverschillen – worden benadrukt. De statusverhoging van de plattelandsdialecten blijft daarbij over het algemeen achter. Daarbij is het dan interessant om te zien dat er ook in zuidelijk Nederland – waar de waardering voor en het gebruik van het dialect van oudsher door de hele bevolking werden gedragen – een tegenstelling tussen het platteland en de stad bestaat: in Maastricht bijvoorbeeld kijkt men vaak neer op dialecten van het omringende gebied, die men 'boers' noemt.

Alle delen van de reeks staan op zichzelf. Wie meerdere of zelfs alle delen van de reeks leest – en dat raad ik ieder van harte aan! – zal bemerken dat sommige verschijnselen of woorden in meerdere dialecten voorkomen. Verwijzingen daarnaar ontbreken meestal; de dialecten zijn in principe beschreven in hun verhouding tot de standaardtaal, niet in verhouding tot elkaar. Wel beslaan sommige boeken grotere gebieden, zoals het Oost- en West-Brabants, Zuid-Gelders of Midden-Nederland (Utrechts, Veluws, Flevolands en Urks). In deze boeken worden uiteraard de verschillen binnen het gebied beschreven.

Uit de boeken komt naar voren dat hoe verder weg van de Randstad een dialect gesproken wordt, des te meer het over het algemeen verschilt van de standaardtaal. En verder dat de stadsdialecten over het algemeen minder verschillen van de standaardtaal dan de omringende plattelandsdialecten. De

stadsdialecten van de Randstad verschillen dus het minst van de standaardtaal, en sommige stadsdialecten zijn zelfs vrijwel verdwenen: zo verschillen het huidige Leids en Nijmeegs van het Standaardnederlands vrijwel alleen in enkele speciale klanken of een bijzondere intonatie.

Wie na het lezen van de boeken nog meer wil weten, kan terecht op de website van het Meertens Instituut. Hier heeft Marc van Oostendorp een speciale site voor de reeks ingericht (www.taalinstadenland.nl). Deze site bevat onder andere een hoofdstuk uit ieder boek, aanvullingen op de boeken, illustraties, links naar websites met meer informatie over de streek en het dialect, en een geluidsopname van het dialect.

De boeken in de reeks bieden een boeiend overzicht van de taalvariëteiten die binnen het Nederlandse taalgebied worden gesproken. De auteurs zijn er op voorbeeldige wijze in geslaagd het stoffige of carnavaleske imago dat de dialecten lange tijd heeft aangekleefd, af te schudden en een informatieve en aantrekkelijke beschrijving te geven waaruit vooral blijkt dat de dialecten in het bewustzijn van de mensen nog springlevend zijn – waarmee niet gezegd is dat dat ook geldt voor alle dialecten zelf. Daarbij is ieder boek van de reeks geschreven vanuit de kennis, interesse en specialisatie van de afzonderlijke auteur. Iedere auteur plaatst dus zijn eigen accenten, wat het algehele beeld extra levendig maakt. Tezamen hebben de auteurs een indrukwekkend monument voor de Nederlandse dialecten opgericht.

Nicoline van der Sijs, hoofdredacteur

Inhoud

Lijst van illustraties 15

1. Inleiding: plaatsbepaling van het Gronings 16

2. De klanken en hun spelling: saillante verschillen tussen Gronings en Nederlands 27

3. Groningse woorden en woorddelen 38

4. De zinnen: welke Groningse constructies wijken af van het Nederlands? 52

5. De externe geschiedenis: hoe en wanneer is het Gronings ontstaan? 63

6. De houding tegenover het Gronings van sprekers en niet-sprekers 74

7. Alfabetische lijst van Groningse woorden met opvallende woorden in gebruik 90

8. Literatuur in het Gronings 98

9. Kort verhaal, gedicht en liedje in het Gronings 109

10. Literatuur over het Gronings 126

11. Literatuurverwijzingen 138

Lijst van illustraties

Leesplankje 21

Grönnens Laid 29

K. ter Laan 50

Groen en rood volgens de Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis 56

Tabel Huizinga 68

Kees Visscher en Gré van der Veen 104

1. Inleiding: plaatsbepaling van het Gronings

Moi Jan!

De simpele groet 'Kammengoa!' brengt allerlei bijzonderheden naar boven, afhankelijk van de waarnemer. Een naamkundige zal signaleren dat het hier gaat om een familienaam die typerend is voor de provincie Groningen, niet alleen maar wel vooral te zien aan de laatste *a*. Hij zal bovendien simpel kunnen vaststellen dat de Kamminga's redelijk verspreid over deze provincie voorkwamen en dat er een kleine vijfhonderd van te vinden zijn in de volkstelling van 1947.

Een taalhistoricus zal geneigd zijn te zoeken naar de etymologische geschiedenis van de naam, te beginnen bij het rechterstukje *-inga* of *-enga*, dat in aanpalende provincies ten zuiden van Groningen, achtereenvolgens Drenthe en Overijssel, *-inge*, *-ing* en *-ink* luidt.

Een taalsocioloog zal vaststellen dat de officiële naam *Kamminga* of *Kammenga* (ook wel gespeld met *C*) blijkbaar een eigen variant bezit in het dialect.

Een spreker van het Gronings plaatst de groet 'Kammengoa!' in een plattelandsmilieu van een zekere verleden tijd: de groet op zich illustreert bekendheid tussen twee personen; het gebruik van de familienaam schept een verticale afstand; maar de beperking tot louter de achternaam is een wonder van warmte -- geen omhaal van woorden, niks tutoyeren ('Moi, Jan!'), louter

'Kammengoa!' is een-wereld-in-één-woord. Voorwaarde is dat de intonatie klopte: een laatste lettergreep die de hoogte in is gegaan en die daar blijft hangen als een vlieger. De familienaam als de meest warme groet die men zich kan voorstellen.

Zou het een van de bekendere Groningers met die naam wel eens overkomen zijn, aangeroepen te worden met 'Kammengoa!'? De kans is klein, want Jan Kamminga, momenteel Commisaris der Koningin in Gelderland, is wat in Groningen een *stadjer* genoemd wordt, iemand die afkomstig is uit Groningen-stad. Daar wordt navenant minder dialect gesproken en minder gegroet dan in Groningen-land.

Jan Mulder zou er meer ervaring mee kunnen hebben, want hij komt uit de meer rurale omgeving Bellingwolde-Winschoten. Een *landjer* zou men kunnen zeggen, als dat een gangbare aanduiding was. Maar dan met een Jan Mulder meer in de rol van groeter dan als begroete persoon, daarvoor wordt hij als lokale voetbalheld (WVV) en later bekende tv-persoonlijkheid vast te amicaal met 'Moi Jan!' aangesproken.

Jan Mulder komt uit het oosten van Groningen, meer in het bijzonder de regio die aangeduid wordt als het Oldambt. Dat betekent nu niks meer of minder dan een bepaald gebied, historisch is het de juridische aanduiding *'t Olde Ambt*. Maar wee de Nederlander die de naam van het gebied durft uit te spreken als *Old-ambt*, Jan Mulder zou hem graag een draai om z'n oren geven of anderszins in de hoek zetten. De lettergreepgrens is mettertijd versprongen, het Oldambt spreken wij uit als *Ol-dambt*! Groningers gaan op dezelfde manier liever naar de *tan-darts* dan naar de *tand-arts*; zij consumeren *aar-dappelen* en geen *aard-appelen*. Het klikje dat we niet schrijven maar dat desondanks het tweede deel van het woord inleidt, blijft in de taal van Groningers net zo graag achterwege als bij anderen de *h* in plaatsnamen als *Ar-nem* en *Ein-doven*.

Verdelgingsoorlog

In 1901 verscheen een bundeltje dialectverhalen van A.S. de Blécourt, *Fivelgoër Landleven*. Het is enkele malen opnieuw op de markt gebracht en daar speelt Johan Huizinga als sobere illustrator waarschijnlijk maar een heel

bescheiden rol in, hoe groot zijn naam en faam ook is. Het waren twee Groninger studiegenoten, Huizinga met de Groningse naam uit de stad Groningen afkomstig en de Fransnamige De Blécourt uit Appingedam, die elkaar later als hoogleraar in Leiden tegenkwamen. De Blécourt was jurist en ontleent zijn bekendheid vooral aan standaardpublicaties als *Bewijsstukken behoorende bij het Kort Begrip van het Oud-Vaderlandsch Burgerlijk recht (...).*

De inhoud van de verhalen uit *Fivelgoër Landleven* is veelgeprezen, de inleiding bij die bundel niet vaak aangehaald. Dat is vreemd, want De Blécourt was onmiskenbaar een scherp observeerder van taal, van zowel het Gronings als het Nederlands. Over het Nederlands windt deze bedachtzame jurist zich zelfs enkele malen op, als hij het heeft over de 'stuitende afkorting' B.W. voor het Burgerlijk Wetboek, maar dan vooral wanneer de gemeentesecretaris zich daarvan bedient. Hij signaleert 'sergeanten-hollandsch' dat de *n*'s op woordeinden negeert en daar is hij even kritisch over als over de 'verderfelijke gewoonte' van 'het opzettelijk verminken' van allerlei regionale, karakteristieke voornamen: 'Niet enkel maken zich hieraan schuldig ouders, die de lucht in willen en een kroost van louter Tines en Jeannettes om zich heen begeeren', ook op de gemeentehuizen is men in de akten van de burgerlijke stand bezig met het aanrichten van 'een verdelgingsoorlog (...) onder de Eppo's, Doedo's, Tjapko's, de Geerten, de Harke's en Renke's, de Zwaantjes, Reimkes en Hillegiens'. *Vandalisme*, noemt De Blécourt het.

De overgang van dialect naar standaardtaal heeft De Blécourt geráákt. Hij windt zich op over een journalistieke gewoonte waarbij men spreekt van een '*zogenaamde* jachtweide: Neen, dat is de jachtweide en niets anders en dat behoeft noch excuus noch verklaring. Men wordt op dwaasheden van deze soort meer getracteerd: er zijn winkels in Groningen, die geen 'zwilken' maar 'zeiltjes' verkoopen, winkeliers die hun waren niet met de 'snik' versturen maar 'per schuit'; gelukkig zijn in de officiëele taal van de stadsverordeningen de 'riepen' nog geen 'trottoirs' geworden.' Aan het plat-Gronings wil De Blécourt geen officiële status geven 'maar er zijn bij 't gebruik van 't Hollandsch uitersten, waaraan men zich in Groningen niet behoeft te wagen.' Een pleidooi voor regionaal gekleurd Nederlands: in 1901.

Bij zijn opmerkingen over het Gronings vallen twee punten op. Het ene heeft te maken met de kwestie van de uitspraak van het woord *Oldambt*, het

andere is een terugkerend probleem voor wie oudere Groningse teksten leest. In een lijstje van tekens en klanken, verheldert De Blécourt de uitspraak van de *ei* van *zeik*, *leif* en *rentneiern* met de uitspraak van het Hoogduitse *sein*. Wat heeft hem hierbij voor ogen gestaan: de Noord-Duitse *ai*-klank of de Zuid-Duitse en Oostenrijkse *ij*? De kwestie zal een aantal malen terugkeren, omdat tot in de twintigste eeuw door tal van auteurs een *ij* geschreven is waarvan de precieze realisering iets raadselachtigs heeft. Het houdt verband met wat veel mensen als een van de karakteristieken van het Gronings zien, het gebruik van de *ai*. Dat deze tweeklank in een groot deel van het Westen van de provincie niet voorkomt, in de omgeving van Onstwedde lang goeddeels afwezig was (hier was het *ei* of *ij*, wat hetzelfde is) en in het hedendaagse dialect van Groningen snel vervangen wordt door een *oi*, dat alles maakt het extra intrigerend om er precies achter te komen hoe nu de exacte uitspraak van De Blécourts *ei* of de *ij* bij anderen geweest is.

Het andere punt van De Blécourt is ook belangwekkend: 'De d wordt aan het eind van een woord door iedere Groninger, ook die geen dialect spreekt, als media uitgesproken, zooals in het Engelsch. Men neme de proef door een Groninger en een Hollander het woord *landaard* te laten uitspreken.' *Media* is de aanduiding voor de stemhebbende plofklank (tegengesteld aan *tenuis*), in dit geval dus de *d*.

De vraag is, op welke *d* van *landaard* De Blécourts opmerking betrekking heeft. Bedoelt hij te zeggen dat een Groninger net als in *tan-darts lan-daard* zegt en niet *land-'aard* zoals in bijvoorbeeld West-Nederland net zo gebruikelijk als *tand-'arts*? Dan zou de waarneming betrekking hebben op de eerste *d* van *land-*. Maar De Blécourt was een nauwgezette jurist en het is daarom waarschijnlijker dat hij in de eerste plaats de *d* van *-aard* in het vizier had. En omdat hij daarbij verwijst naar het Engels én omdat hij het specifiek heeft over de *d* op het einde van het woord, moeten we ervan uitgaan dat het Gronings rond 1900 een uitspraakregel had die tegenwoordig geheel verdwenen is, gelijkgeschakeld als de Groningse uitspraak is aan het Nederlands. Het zou plezierig zijn als ook andere waarnemers daarover opmerkingen hadden gemaakt, maar die zijn er (bij mijn weten) niet.

Prof. J.H. Gallée (Utrecht, door Miedema 'de eerste hoogleraar Nedersaksisch' genoemd, mede omdat hij in 1902 mede-oprichter en redactielid was van de *Driemaandelijkse Bladen*, oude serie) heeft bij de schrijfwijze van

Fivelgoër Landleven hulp geboden. Hij is ook de afzender van een deel van de toegevoegde opmerkingen over de uitspraak en dat vormt toch een extra argument om De Blécourts observaties van rond 1900 serieus te nemen.

Wenden, wennen, winden, winnen

De Blécourt attendeert onder meer op een veel door anderen – voor en na hem – gesignaleerd verschijnsel in het Gronings, maar ook in het Nederlands van Groningers: 'de verwisseling van *e* en *i*, zoodat men b.v. *en* voor *in*, ook wel *in* voor *en* zegt, ja zelfs schrijft. Heb ik 't wel, dan komt dit verschijnsel meer voor op 't land dan in Appingedam.' De stap van spreken naar schrijven is natuurlijk klein – pen, oor en mond staan ook bij dialectsprekende Groningers in een nauwe betrekking tot elkaar. Juist deze twee voorbeelden geven aan dat het algemene probleem, het geringe verschil tussen de klinkers van *in* en *en*, maar net zo in *drinken* en *drenken* of *klim* en *klem*, vooral bestaat bij frequente woordparen.

Het dialect heeft daar een probleem omdat de onderwezen standaardtaal in dit opzicht nauwkeurig onderscheid maakt. Gijs Wanders (NOS Journaal) moet zijn best doen om een woord als *tanks* 'goed' als *tenks* uit te spreken, dat wil zeggen volgens de regels van het Nederlands en niet volgens die van het dialect van Winschoten. Die zijn voor een direct volgende neusklank eigenlijk net als in het Engels (*Inglish*!) zo dat de *è* en de net zo korte *i* vrijwel samenvallen – maak dan als kind zonder veel herinnering aan woordbeelden maar eens een keus! Met grote schrik moet iemand uit een dialectsprekend milieu in Groningen zich een dictee kunnen herinneren waarin een vorm van *winnen*, *wennen*, *winden* of *wenden* voorkwam – voor het gehoor allemaal vrijwel één pot nat in het Gronings.

Het Gronings onderscheidt daartegenover wel nauwkeurig tussen twee klinkers waar de standaardtaal even onnauwkeurig mee omspringt en (dus?) ook maar één teken voor heeft, de korte *o*. Op de basisschool wordt een kind dat *prent* schrijft waar het *print* moest zijn of andersom wel gestraft, maar het ontvangt geen beloning als het feilloos onderscheid maakt tussen de klinkers van *bok* en *hok*. Die waren op het oude leesplankje zichtbaar verschillend gemaakt door bij het één, *bok*, een stipje boven de *o* te plaatsen. Het Gronings zou *bók* en *hòk* noteren als dat nodig was, maar dat is het niet als gevolg van het niet bestaan van **bòk* en **hók*.... Maar tussen *klókje* en

klòkje horen we in dit gebied van de Nederlandse taaltuin wel degelijk verschil. Een *klòkje* geeft de tijd aan, een *klókje* is een borrel.

Noar t zaikenhous tou

Klinkers zijn het opvallendste kenmerk dat dialect en standaardtaal onderscheidt, in Nederland. Voor Groningen vallen bijvoorbeeld *ai* en *ou* op, zoals in de zin *ik mout noar t zaikenhoes tou* 'ik moet naar het ziekenhuis'. Maar niet alles wat opvalt, is helemaal waar. Even voorbij de regio van Mulder en Wanders, in Westerwolde, zullen ze in plaats van *noar... tou* eerder *noar ... hìn* gebruiken. In het gebied dat tegen Drenthe aan ligt, het westen van de provincie en in de Veenkoloniën, is een *huis* een *huus* in plaats van een *hoes* en zieken zijn niet overal *zaiken* maar soms ook *zieken*, zoals in het Westerkwartier. In de Stad is de *oa*-klank eerder *ao*, dat wil zeggen dat die wat gerekte klinker van *bók* in de provinciale hoofdstad juist de gerekte klinker uit *hòk* is: niet waarneembaar voor menigeen van elders, maar voor intimi een sjibbolet respectievelijk schibbolet van formaat tussen Stad en Ommeland.

Het verschil tussen Nederlands en Gronings zou wel heel erg kaal zijn als het alleen de vocalen betrof of het weglaten daarvan, zoals in de werkwoordelij-

ke uitgangen van *loopm, pakng, jachtng, joagng, fietsn, perbaaiern* en *tjaauweln.* (*Perbaaiern* wordt in het grootste deel van de provincie gezegd, in de stad wordt *perbèren* gezegd of *perbaren,* net als in de Veenkoloniën, in het Westerkwartier is het *perbéren.*) Maar de opvallendste klinkerkwestie is het nog niet eens: de gewoonte van Groningers, maar ook voor een spreker uit Noord-Holland niet onbekend, om de *aa* als een lange *è* '*ae*' uit te spreken. In het Gronings zelf gebeurt dat niet, maar wel in het Nederlands van Groningers: de onderkaak zakt gewoon een stukje te weinig, dat is alles.

Neusklanken zijn een ander geval. Het Gronings nasaleert als was het Fries of Frans, bijvoorbeeld in de uitspraak van de aangrenzende provincienaam, *Drenthe.* Nogal wat sprekers van het Gronings voegen makkelijk een *ng*-klank toe aan de eerste lettergreep van het woord *eingelijk* 'eigenlijk', maar bij het bezittelijk voornaamwoord *jouw* duikt een extra *n* aan het eind op, vooral als het volgende woord met een *h* of een klikje (geschreven als een klinker) begint. Kinderen hebben het lange tijd over *jounorloge* of *jounuis*: 'jouw horloge' en 'jouw huis' met een ingevoegde *n* omdat bezittelijke voornaamwoorden dat veel hebben in het enkelvoud (*mijn, zijn*) en in het dialect ook nog eens in de tweede persoon: *mien – dien – zien.*

Is ain!

Menig dialectspreker weet van moeilijkheden die hij heeft met het Nederlandse *er*: voor het gevoel van een dialectspreker uit Noord-Nederland, wordt (er) in de standaardtaal te kwistig gestrooid met *er. Er is er één jarig, hoera, hoera!* bevat voor een spreker van het Gronings tweemaal *er* te veel. *Is ain jorreg* is de korte en tegelijk normale mededeling van een Noord-Groninger. Nog een paar verschillen, want er zijn (er) meer; vooral als sprekers hoofdpijn hebben, duiken ze op. *Hoofdpijn* als woord is bijzonder, want het bestaat uit twee delen die elk een verschillend lidwoord hebben bij zelfstandig gebruik, *het hoofd* tegenover *de pijn. Potlood* is een voorbeeld van het omgekeerde, want het bestaat uit *de pot* en *het lood.* Lidwoorden vormen voor Groningssprekenden niet altijd, maar in een redelijk aantal gevallen een probleem. Soms komen ze daarom in de verleiding om het lidwoord te kiezen dat bij het eerste deel van die samenstelling hoort en niet bij het tweede, wat de algemene selectieregel is. In plaats van *het* ontstaat dan *de potlood.* Omdat *de* veel meer voorkomt dan *het* en omdat *de* voor het gevoel

eerder naar levende wezens wijst dan *het*, duiken versprekingen als *de Kamerlid* en *de slachtoffer* extra gauw op.

Jan Mulder nam op 25 juni 2001 afscheid als sportcolumnist van *de Volkskrant* met een bijdrage die nog persoonlijker was dan normaal. Die periode sloot hij als volgt af:

Al met al was het de moeite waard. Hij dankt zijn gezin voor de steun en als mooiste woord uit vijfentwintig jaar sportcolumns heeft hij deze gekozen.

Anderlecht.
De lelijkste?
Kopkans.

Drie dagen later reageerde Jan Kuitenbrouwer, *Hedenlands*, in dezelfde krant op dat slot in zijn bijdrage 'Regels en rebellie'. Volgens Kuitenbrouwer hoor je te spreken van het lezen van Vrij Nederland en niet van *de* Vrij Nederland. Immers, 'dat is een blad, of een tijdschrift, beiden (sic, S.R.) onzijdig, dus dat wordt "het".' Vervolgens legt hij na zijn algemene observatie de tekst van Jan Mulder onder het vergrootglas.

Correct, maar lelijk. Zo praten mensen niet. Of deze: 'Hij dankt zijn gezin voor de steun en als mooiste woord uit vijfentwintig jaar sportcolumns heeft hij deze gekozen.' Jan Mulder zelf, afgelopen maandag. Bedoelde hij woord*en*? Nee, want hij vervolgt: 'Anderlecht. De lelijkste? Kopkans.' Weer 'de' waar eigenlijk 'het' had moeten staan. Een rommeltje, die vier zinnen, maar niet ondoelmatig. Strikt genomen had Mulder in de eerste zin 'mooiste *en* lelijkste' moeten schrijven om die categorieën vervolgens uit te splitsen. Wéér die twee geladen (sic, S.R.) begrippen, nieuwe zinnen, dubbele punten, omhaal, gedoe – alleen om reglementair correct iets mee te delen dat (sic, S.R.) toch wel duidelijk is. Ik begrijp waarom Mulder stopt. Als je de statuur hebt bereikt dat ze dát laten staan, wat moet je dan nog?

Het Gronings is in de eerste plaats een spreektaal, weinigen schrijven er in, Jan Mulder helaas ook nog niet. In een spreektaal wordt het minder nauw genomen met die verwijzingen dan Kuitenbrouwer graag zou zien. *Dit is een mooi huis en dat een lelijk*, zal Kuitenbrouwer graag zeggen, *dit is een dik*

boek en dat een dun. *Boek* en *huis* zijn nu eenmaal onzijdige woorden, een verschil waar sprekers minder dan schrijvers om malen. Dialectsprekers van het Gronings verwijzen ongeacht het geslacht van het betrokken woord in het enkelvoud met een woord op *-e* (... *en dat n lèlke*, of ... *en dat n dunne*) en in het meervoud steevast op *-en*. Dat gebeurt in het Gronings dus even goed bij verwijzingen naar levende als naar niet-levende wezens. *Dit binnen dikken en dat dunnen* kan dus betrekking hebben op dingen en mensen, anders dan volgens de regels van het Nederlands. Bij bezittelijke en aanwijzende voornaamwoorden kan er nog een *t* achter komen: *dit binnen heurent en dat mienent* 'dit zijn die van haar (of hen) en dat die van mij'. Daar is zelfs niet aan te horen of het een verwijzing is naar iets meervoudigs dan wel enkelvoudigs en het maakt niet uit of het een het- of een de-woord betreft.

Kennelijk ligt de kwestie van de pronominale verwijzing in het Gronings (in de dialecten?) wat losser dan in het Nederlands en was de statuur van Jan Mulder als sportcolumnist bij *de Volkskrant* zodanig dat hij zijn eigen spreektaal min of meer rechtstreeks toegang gaf tot zijn laatste bijdrage. Niet Hedenlands maar misschien wel eerder Thuislands, zogezegd.

Een vaak gestelde vraag tot besluit: is het *Gronings* of *Groninger*? Sinds Sassen daar in de jaren zestig een mooi artikel over heeft geschreven, kunnen we daarnaar verwijzen en is het antwoord dat het weinig uitmaakt, ondanks een paar kleine taalkundige verschilletjes. *Groninger* is echter, inheemser en dus zal het Dagblad van het Noorden dat vaker gebruiken dan *Groningse*.

Maar omdat alles van verder weg sneller status heeft, vinden sommigen het woord 'Groninger' platter, misschien wel plattelandser. Deze voorspelling durf ik in het begin van de eenëntwintigste eeuw daarom nog wel aan: vroeger of later gaan we *Groningse* gebruiken voor de Stad en *Groninger* voor de Provincie. Het is even afwachten, maar als het werkelijk gebeurt, komen we er eindelijk achter of het museum van de Stad of van de Provincie is. De vormgeving van het gebouw doet vermoeden dat de provinciale hoofdstad het wint en dat we in de toekomst alleen nog zullen spreken over het Gronings Museum.

Wachten op de hond

Doelwachters. Dat is een apartig woord voor de keeper, een beetje gekleurd – eigenlijk net zoals ook de doelverdediger dat is als hij in het veld staat.

Waarom is doelwachter wat raar? Misschien wel omdat we *wachten* in deze betekenis niet zoveel meer gebruiken. In Oost-Groningen staat ergens een bordje 'Wachten op de hond' alsof het om een overweg gaat. Tegenwoordig is wachten een passieve bezigheid. Als je wacht, doe je een poosje niets. *Je wachten voor* is actief, maar in onbruik geraakt. Wacht u voor de hond. Wacht je voor de lamme ganzen, zeggen Groningers: kijk uit voor die beesten, want het zijn niet alleen katten die in het nauw rare sprongen maken. Wachten heeft in deze betekenis bijna hoorbaar te maken met 'de wacht houden, waken' en het is dus eigenlijk 'wacht u zich voor de hond' of voor de gans of voor de kat.

Die betekenis is in het Nederlands verdwenen en dus is het niet zo onverwacht dat 'doelwachter' bij ons weinig kans op inburgering heeft gekregen. (Het zou nu eerder een logische omschrijving zijn voor de reservekeeper: hij zit op de bank tot hij erin mag.) Maar in de talen van onze grote buren, het Engels en het Duits, ligt dat een klein beetje anders. Wachten in het Engels is *to wait* en een *waiter* is een kelner die er – wil hij zijn beroep wat langer uitoefenen – niet al te afwachtend te werk moet gaan.

De Duitse keepers heten *Torwart* en dat verwondert ons niet: een *Tor* is eigenlijk een grote deur of een grote deuropening (een poort) en zo ook een doel. *Warten* is wachten.
Maar *warten* heeft in het Duits nog veel duidelijker dan bij ons in het Nederlands een dubbele betekenis. Voor een stoplicht moet je in Duitsland enerzijds *warten*, maar bloemen en zieken kun je in het Duits ook *warten* en daar wordt veel meer activiteit bij gevraagd dan bij een rood verkeerslicht. Hier betekent warten 'verzorgen, onderhouden'. Wie gebruikt er in het Gronings nog *joe woaren*? Dat lijkt zó op het Duitse *warten* dat het er historisch wel familie van moet zijn. Een huishouding kun je in het Gronings *verwoaren* 'verzorgen' en je kleren *woaren* houdt in dat je er een beetje voorzichtig mee omgaat.

In de loop van de tijd is er bij ons in het Nederlands iets verschoven. Wachten was eerst iets bezigs, daar kwam de lijdzame betekenis bij; vervolgens kreeg die laatste de overhand en nu moet je bijna nadenken bij een bordje als 'Wacht u voor de hond' en denk je dat een brug-wachter evenmin iets uitvoert als dat een veld-wachter vroeger wat te doen had.

Als Groningers zeggen dat ze *iets niet kunnen wachten* (geen tijd hebben om iets te doen), is dat heel gewoon in hun eigen dialect, maar raar in het Nederlands. Als het
Gronings een dialect was in Engeland of in Duitsland, zou lang zo vaak niet verrast gevraagd worden als bij ons: hoe kunnen jullie dat nou zeggen: *ik kan dat niet wachten*? De verbazing geeft eigenlijk alleen maar aan, dat de vrager zonder historisch besef een taalwaarneming doet tegen maar één achtergrond, en dat is het Nederlands. Met een blik naar het Duits en het Engels is de vraag eerder waarom het in Nederlands níét gezegd kan worden.

2. De klanken en hun spelling: saillante verschillen tussen het Gronings en het Nederlands

Een smal pakhuisje

Liefhebbers van de sprookjesachtige gedichten van Hendrik de Vries kennen zijn vader Wobbe misschien indirect, op dezelfde manier als waarop er mensen kunnen zijn die vooral weet hebben van Johan Huizinga via zijn zoon Leonhard, schepper van *Adriaan en Olivier*. Zijn er nog héél oude mensen die leerling van het hoofdstedelijke Praediniusgymnasium geweest zijn, waar Wobbe de Vries leraar was? Er is een kleine groep mensen die iets van de geschiedenis van de dialectologie weet en die kent hem: Wobbe de Vries was de eerste die op een studie naar een Gronings dialect promoveerde. De titel daarvan was de man in persoon, bescheiden. Er stond op het dunne boekje dat het handelde over de klinkers van het Noordhorns, maar er staat veel meer in dat smalle pakhuisje dat hij in 1895 aan de Rijksuniversiteit Groningen verdedigde, inclusief 28 stellingen. Wobbe de Vries is maatschappelijk toch een wat ongelukkige figuur. Wie kent hem nog in Groningen?

In het titelloze aanloopstukje van zijn studie verdeelt De Vries de dialecten van Groningen in twee hoofdgroepen, een westelijk-noordelijke en een zuidoostelijke. Tot het eerste rekent hij het Westerkwartier, Hunsingo, Fivelingo en het noordelijke Oldambt. De stad Groningen en zuidelijke omgeving met de Veenkolonies is de andere hoofdgroep, ook al geeft De Vries van deze

regio's niet de precieze benamingen. Afgezien van lexicologische verschillen vallen De Vries vooral de verkleiningsuitgangen op. Hij spreekt daarom van een *-ien*-groep en van een *-ke*-groep.

De uitgang *-ien* was de opvallendste, te horen in de stad Groningen. Inmiddels is dat gelijk geworden aan het Veenkoloniale *-ie* dat al wat eerder dit proces van afslijting van *-ien* naar *-ie* doormaakte. In deze regio's wordt de *-ke*-vorm niet gebruikt en dat maakt het tot een handig criterium voor de indeling van de Groninger dialecten. Het noordelijkste deel van Groningen heeft dus verkleinwoorden op *-ke*, de overblijvende strook van de hoofdstad tot aan Ter Apel heeft *-ie*. Opmerkelijk zag De Vries aan Westerwolde voorbij, een regio met destijds veel meer eigen trekjes dan tegenwoordig, en waarvan de uitgang *-ken* tot een aparte situering geleid zou moeten hebben. Alleen: hoe zou hij daarvan weet gehad moeten hebben?

Ain pronkjewail

Zeer ver uit het zuid-westelijkste puntje van de provincie Groningen was Geert Teis afkomstig. Eigenlijk heette hij G.W. Spitzen, maar wie kent hem onder die naam in Groningen? Hij is de schepper van het lied van Groningen, dat als 'Grönnens Laid' *'t Grunneger Zangbouk* opent. 'Fors en breed' moet de tekst gezongen worden, blijkens de muzikale voorschriften van componist G.R. Jager.

Nergens staat een – in een volkslied ook niet passend – verkleinwoord en dat maakt het moeilijk om de tekst te lokaliseren. Gelukkig zijn er allerlei andere aanwijzingen. Het eerste wat opvalt is dat het lied geen Westerkwartiers karakter draagt. De klanken *ain pronkjewail* krijgen ze daar moeilijk uit de mond. In het zuid-oostelijke *-ie*-gebied komen met name de vormen *wille* en *tonge* voor, die ook passen bij het werkwoord *wuilen* 'woelen, hier: zwoegen'. Daar is het de *wind*, in Noord-Groningen en het Westerkwartier is het de *wiend* die waait. En hoe! En hoe vaak.

De taal van de stad komt in het Groningse volkslied niet uitdrukkelijk aan bod, maar daar staat tegenover dat deze plaats een extreem centrale positie heeft, als een zondags juweel gevat in de gouden lijst die de Ommelanden uitmaken. *Stád*, de Stad, tegenover *Ommelaand*, Stad versus 't *loug*, de aanduiding voor het dorp en daarmee voor het platteland als geheel. Stad, in voorbije tijden aangeduid als *Groot-loug*.

1. Van Lauwerzee tot Dollard tou,
Van Drente tot aan 't Wad,
Doar gruit, doar bluit ain wonderlaand
Rondom ain wondre stad.
Ain Pronkjewail in golden raand
Is Grönnen, Stad en Ommelaand;
Ain Pronkjewail in golden raand
Is Stad en Ommelaand!

2. Doar broest de zee, doar hoelt de wind,
Doar soest 't aan diek en wad,
Moar rustig waarkt en wuilt het volk,
Het volk van Loug en Stad.
Ain Pronkjewail in golden raand
Is Grönnen, Stad en Ommelaand;
Ain Pronkjewail in golden raand
Is Stad en Ommelaand!

3. Doar woont de dege degelkhaaid,
De wille, vast as stoal,
Doar vuilt het haart, wat tonge sprekt,
In richt- en slichte toal.
Ain Pronkjewail in golden raand
Is Grönnen, Stad en Ommelaand;
Ain Pronkjewail in golden raand
Is Stad en Ommelaand!

Grönnens Laid

Het lied heet *Grönnens Laid* – het lied van Groningen. De meeste Groningers zeggen *Grunnens* maar via *Grönnens* zien we tenminste nog een duidelijk trekje van het oostelijke dialect van Geert Teis, afkomstig uit Stadskanaal. Zeggen de meeste Groningers 'Grunnens laid'? Nee, ze spreken over 'het Grunnens laid' zoals ze het ook hebben over 'het Grunnens ontzet' van 28 augustus. De tweede naamval van de naam *Groningen* blijkt makkelijk over te

gaan in een bijvoeglijk naamwoord. Groningens Ontzet is in Stad en Ommeland daarom Gronings Ontzet – pas als de vergelijking met elders gemaakt wordt, ontstaat de verbazing over die taal-ingreep. Neem een ontzet of bevrijding van Griekenland, dat zou toch *Griekenlands ontzet* of *bevrijding* moeten zijn. **Grieks ontzet* hoort toch wat raar? Het laat in alle stilte duidelijk zien dat *Groningen* uitgesproken wordt als *Groning* als Groningers even niet opletten bij hun Nederlands. (De asterisk geeft ongrammaticaliteit aan.)

We zingen het wat slordig in Groningen. Er staat *ain* en dan zingen we *ain* ook! Dat bekt misschien wat beter, maar normaal gesproken wordt in het Gronings precies onderscheid gemaakt tussen het telwoord *ain* (of *één* in het Westerkwartier) en het onbepaalde lidwoord *n* – *n* zonder bijvoorbeeld het voorafgaande klikje van het Nederlands en daarom ook zonder apostrof geschreven. *Ain hond* is 'één hond', *nond* is een willekeurige hond, meestal gespeld als *n hond*. Het onderscheid is het duidelijkst bij uitdrukkingen die alleen maar een onbepaald lidwoord en geen telwoord toelaten zoals in **Doar heb ik ain hekel aan*; **dat is ain onmeugelke opgoaf*; **dat was ain gelok bie ain ongelok*. Wie deze zinnen zó hardop leest, moet merken dat hij lachwekkende taal spreekt met *ain* in plaats van *n*.

Van Lauwerzee of *Van Lauwerszee*? Wie er een oude atlas op naslaat, ziet dat de inmiddels verdwenen zee inderdaad *Lauwerzee* heette, maar het latere meer *Lauwersmeer* met een *s*, die terloops mee is ingepolderd. Dat klinkt heel wat logischer, want het meer is genoemd naar een van de aanvoerwateren, de *Lauwers* die een eindweegs de grens tussen Groningen en Fryslân uitmaakt. De *Lauwers* en niet de **Lauwer*. *Lauwerzee* lijkt wel een hypercorrecte vorm, die kon ontstaan omdat aan weerszijden van de provinciegrens de begin *z* (zoals in *zee*) als een *s* wordt uitgesproken, in het Westerkwartier en in het noord-westelijke stukje van het Hogeland niet minder dan aan gene zijde van de Lauwers. Toen van de zee een meer gemaakt was, kwam de *s* tevoorschijn die – tot dan ongeschreven – een verborgen leven geleid had in de *see*.

Puutoal?

Geert Teis schreef dat in Groningen niet alleen de *dege degelkhaaid* woont, mensen van wie je op aan kunt, maar ook de *wille vast as stoal*. *Stoal* is een

bijzonder woord, niet eens door z'n betekenis 'staal', als wel door de wijze van schrijven. Ede Staal (zanger en tekstdichter in het Gronings uit het laatst van de twintigste eeuw met een populariteit die zijn weerga in Groningen niet kent) stelde in een van z'n liedjes de vraag of het *puutoal* is met *oa* of soms met *ao*. Dat is inderdaad een groot probleem in de Groningse én in de Oost-Nederlandse spelling. In 1984 ontstond rust op het front van de aarzelaars. De *oa* die de laatste tientallen jaren de meest gebruikte schrijfwijze was, werd toen tot regel gemaakt. Bovendien werd in diezelfde periode de Drentse spelling vastgelegd en die koos juist voor *ao*: helder onderscheid tussen twee aanpalende provincies. De *wille vast as stoal* in de schrijfwijze van het Groninger volkslied in het *Grunneger Zangbouk* was daarom in wezen heel gewoon. Anderzijds was de notatie heel opmerkelijk, want Geert Teis is juist degene geweest die langdurig de spelling *ao* bepleit en zeker gepraktiseerd heeft.

Het is een van de hoofdvraagstukken van de Groninger orthografie, en het heeft alles te maken met twee lastige zaken: het feitelijk ontbreken van de betrokken klank in het Nederlands én het eerder genoemde onderscheid binnen Groningen waar de Stadse taal zo'n duidelijke exponent van was. Iemand die de klankverschillen niet hoort, weet wellicht niet waar een ander zich druk om kan maken; voor een ander kan het bijkans een halszaak zijn om te spellen zoals hij spreekt en dus zó gelezen wil worden. Het grappige aan de spelling van *oa* en *ao* is, dat de bedoelde klanken in alle gevallen inderdaad tussen *aa* en *oo* in liggen. Bovendien ligt de klinker die in Drenthe het meest gehoord wordt meer bij de *aa*, de Groningse in meerderheid dichter bij de *oo*. Wat dat betreft past de schrijfwijze *ao* in Drenthe en *oa* in Groningen heel goed.

In april 1918, in het tweede nummer van wat het oude *Maandblad Groningen* heet, *Geïllustreerd maandblad voor geschiedenis, volkstaal, kunst, industrie en landbouw van Stad en Lande*, laat Geert Teis zich zowel als de man van de Groninger Beweging zien als in de rol van hoofdredacteur van het jonge blad. Op bladzijde 35 laat hij het Gronings in een klein dubbelportret als *Aaskepoester* evolueren tot een cultuurtaal. Op de volgende pagina geeft hij aanwijzingen voor de spelling, ingeleid met een cartoon van een bebrilde, pokdalige lezer die blijkbaar zeer bijziend is – uitdrukking van de problema-

tiek van de streektaalspelling. De aanwijzingen zijn bescheiden gepresenteerd, Teis noemt ze vereenvoudigingen die hem sinds jaren goed bevallen zijn en die hij zijn pennenbroers daarom graag aanbeveelt. Streng is hij niet, tolerant wel, want al op de volgende bladzijde staat een tekst ('in hoofdzaak van Leens met mogelijke invloeden van Appingedam, Warffum en Groningen') die een geheel ander beeld bevat dan Teis had gesuggereerd.

In de kwestie van de *ao* of *oa* heeft Teis de strijd verloren, bij de schrijfwijze van vooral de werkwoorden op *-en* heeft hij de slag vroegtijdig gewonnen. Omdat bij dat laatste veel verschillende assimilaties voorkomen – zie bijvoorbeeld het reeksje woorden *loopm, pakng, jachtng, joagng, fietsn, perbaaiern* en *tjaauweln* uit hoofdstuk 1 – kiest hij voor de Nederlandse manier van schrijven op *-en*. De enige uitzondering is die in woorden als *perbaaiern* 'proberen', *tjaauweln* ' zeuren' – daar ontstaan geen moeilijkheden als de uitspraak meer benaderd wordt met weglating van de laatste *e* voor de *n*. In wezen volgt het Gronings daar de Duitse orthografie: Geert Teis was leraar in dat vak.

Klikje

Verloren daarentegen heeft de eerste hoofdredacteur van Groningen de slag om de *ao*. Hij schrijft uitdrukkelijk '*ao* (nait oa) overaal: aof, draoven – zaoken' met een toelichting in een noot. Daarin legt hij uit dat de *a* in *ao* vooroр moet omdat de Groningse klank naar het schijnt afkomstig is van de familie van de *a*. Het taalhistorische argument heeft niet mogen baten, Teis zelf bleef een van de weinige schrijvers van *ao*, de meerderheid koos langzamerhand voor *oa*.

Daarover ontstond dus ook geen enkele twist, toen Ter Laan en de redactie van de voortzetting van het oude *Maandblad Groningen* kort na de Tweede Wereldoorlog de spellingregels op papier brachten. Toen kort na de komst van de eerste streektaalfunctionaris de orthografie nog eens werd vastgelegd, was dat voor een aanzienlijk deel een vervolg van deze praktijk. Het belangrijkste verschil was nu wellicht dat de schrijfwijze van de lidwoorden eenduidiger werd. Bij Teis was het daar niet uitdrukkelijk over gegaan; Ter Laan c.s. schreven *n* zónder en *t* mét apostrof. Aan die inconsequentie kwam in 1984 een einde: beide werden zonder weglatingsteken geschreven omdat beide lidwoorden, in afwijking van het Nederlands, geen begin-klikje

kennen. De uitspraakkwestie van het woord *Old-ambt* keert hier zogezegd terug.

Dat klikje, *glottisslag*, komt in de tegenwoordige Nederlandse schrijfwijze vooral als trema naar voren. Het Groene Boekje geeft bijvoorbeeld *tetraëder, naïviteit, geïnd.* Bij sommige woorden is het klikje onmiskenbaar, zoals in *naäpen*, maar in andere kan door assimilatie een *j* of *w* uitgesproken worden, denk aan woorden van vreemde herkomst als *reële*, *feeëriek* of *poëzie, egoïsme.* Nog tot in de negentiende eeuw werd het trema ook op andere, verrassender plaatsen genoteerd. A. Ypey gebruikte in 1812 in zijn *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Tale* bijvoorbeeld woorden als *daarëntegen, daarïn, herïnner, letteröefeningen, meestäl, overäl, vooröordeel, verëenigd, woonächtig.* Waar een trema stond kon het klikje gezegd worden. Belangrijker is overigens dat in deze publicatie van Ypey de term *Nederlandsch* uitdrukkelijk verdedigd werd tegenover *Nederduitsch.*

Bij de spellingvoorschriften van 1984 ontstond voor het eerst aandacht voor de binnen-Groningse variatie in het lidwoordgebruik van *de.* Ten opzichte van het Nederlands zijn dit de opvallendste verschillen, telkens geïllustreerd aan een zinnetje met de betekenis 'de koe ligt in de sloot':
- in Noord-Groningen het ontbreken van dit bepaalde lidwoord: *kou ligt ien sloot*
- in West-Groningen het soms verloren gaan van de begin-klank van *de: de koe leit ien e sloot*
- in Oost-Groningen wordt *de* soms zo nauw aaneen uitgesproken met het betrokken zelfstandig naamwoord, dat het lijkt op het onzijdige lidwoord (dat is niet het geval, zoals blijkt bij uitbreidingsproeven e.d.): *d'kou ligt in d'sloot.*

Ook allerlei andere kwesties werden in 1984 voor het eerst min of meer systematisch belicht, zoals de schrijfwijze van de verkleinwoorden, wat immers al sinds 1895 het eerste indelingscriterium vormde van de verschillende Groninger dialecten. In het *Groninger zakwoordenboek* staat een up-to-date-versie van de regels, waar nodig aangepast aan de nieuwe Nederlandse spelling van het eind van de twintigste eeuw.

In de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw verdween de naam *Nederduits* uit wat het *Nederlands* ging heten. Hoe heet het Gronings in het

Gronings? *Grunnegerlaands* is een naam die wel oud is maar tegenwoordig door niemand gebruikt wordt. In Noord-Groningen luidt de taalnaam *Boers* zolang de druk van elders niet te groot is om die aanduiding te vervangen: *boers* betekent toch in de uitbundige omschrijving van Van Dale 'lomp, plat, grof, smakeloos'? In het Westerkwartier gebruiken ze de naam *Grunnings.* Daartegen verzetten anderen zich die weten van een 'regel' die het Nederlandse *-ing* omzet in *-en*: *woning* is in Groningen *wonen*, precies zoals het werkwoord in kwestie.

Vooral in het oosten van de provincie heette het Gronings *t Grunnegers*, een naam die het bij Ter Laan daarom wel eens bracht tot de vertaling *het Groningers* in het Nederlands. Maar een *Grunneger* wordt onder invloed van de standaardtaal tot een *Grunninger.* Heel soms spreekt er daarom iemand van het *Grunningers*, misschien wel tegen beter weten in. De echte overwinnaar in deze slag om de taalnaam komt van de kant van de Nederlandse aanduiding *Gronings.* Die begunstigt eerst de opmars van *Grunnens* maar vervolgens breekt de naam *Grunnings* alom door – precies zoals in het Westerkwartier.

Wobbe en Bolland

Alleen al aan hun voor- en achternamen zijn ze een totaal verschillend duo: Wobbe de Vries en Gerardus Johannes Petrus Josephus Bolland. Een jaar of tien verschilden ze, Bolland leefde van 1854 tot 1922, De Vries (1863-1942) was negen jaar jonger maar werd uiteindelijk dus twintig jaar ouder. Het onderscheid tussen de twee is groot, maar ze hebben één ding gemeenschappelijk, interesse in het dialect van Groningen.

De Vries had een Noordelijke voor- en een zeer gangbare achternaam. Hij kwam als boerenzoon op de wereld, studeerde Nederlands, werd leraar en dat was het.

Het was niet zijn verdienste, maar Bolland stelde tegenover het eenvoudige, paganistische Wobbe van De Vries vier voornamen, waar nodig aan de achterzijde opgesmukt en waarvan de meerderheid nieuwtestamentisch is. Toch was Bollands stedelijke komaf duister en moeten we die in de achterbuurten van Groningen situeren. Een onorthodoxe carrière bracht Bolland uiteindelijk een professoraat in Leiden. Daarover kan iemand die meer wil weten, van alles nalezen in de fraaie biografie die Willem Otterspeer ervan

gemaakt heeft, fraai en omvangrijk. Bolland was dik en zelfverzekerd, Wobbe de Vries mager en bijna schuw. De eerste was een gevreesd redenaar, de tweede kon feitelijk geen orde houden.

De taalkundige Wobbe de Vries (zijn voornaam wordt vaak gebruikt om hem van bijvoorbeeld Matthias de Vries te onderscheiden) heeft na zijn promotie in 1895 een massa gepubliceerd, maar vooral kleinere artikelen, over etymologieën en namen. Enkele bundels werden postuum door anderen voor de druk klaar gemaakt, zoals bij *Groninger Plaatsnamen* (door Van Es), *Iets over Woordvorming* (door Kruyskamp). Hij schreef compacte beschouwingen over *Dysmelie* en *De typen der Mededeeling,* beide ondertiteld met *Opmerkingen over syntaxis,* die alleen al door hun titels niet direct reclame voor zichzelf vormden, en ook nog in programmaboekjes van het gemeentelijke gymnasium van Groningen, waar hij leraar was. *Self-exposure* was hem vreemd.

Dat ligt bij de Leidse filosoof even anders, de man die een cursus in de zuivere rede gaf, wijsbegeerte van de godsdienst doceerde, zich bezighield met Faust, Orphische mysteriën, de Vrijmetselarij en toch ook sprak over Het Nederlandsch als taal voor hoogere aangelegenheden des geestes (1912). Voorzover het bij Bolland al mogelijk is, bij Wobbe de Vries komt nimmer de gedachte aan opgeblazenheid naar boven. *Het Oneigene* noemde hij sober een waarschijnlijk in eigen beheer uitgegeven werkje met allerlei interessante observaties over het Nederlands van de jaren twintig.

Wobbe de Vries was de eerste die op het Gronings promoveerde, dinsdag 30 april 1895, des namiddags om 2 uur. Het was een werkje zoals niet ongebruikelijk in zijn tijd: informatief maar dun. Het was een boekje dat de traditie van De Vries zou worden, moeilijk toegankelijk.

Systematisch was het tegelijkertijd, en dat is ook het voornaamste kenmerk van Bollands eerste artikel dat de springplank van zijn carrière werd, 'Het dialect der stad Groningen' in *Taalkundige Bijdragen* II, 1879. Beiden schreven vroeg over het dialect van hun jeugd, met tekentjes in superscript waar de zetter het niet gemakkelijk mee gehad zal hebben en dat niet gemaakt heeft dat velen er later studie van maakten. Bij Bolland was het artikel het begin van een weg die naar hoog en ver (ook ver van de dialectologie) zou

leiden, bij De Vries was het proefschrift een afronding van zijn studie en niets anders dan een fundament van een grote hoeveelheid taalkundige publicaties, klein en groot.

Bussum, Hilversum, Tolbert, Engelbert, Eenrum en Ulrum

De nieuwe Nederlandse spelling en de uitspraak van sommige Groninger plaatsnamen hebben met elkaar te maken. Dat is verrassend. De grootste vergissing aan de nieuwe regels van enkele jaren geleden (namelijk dat je *kerkenraad* moet schrijven en *ruggengraat*) is een zaak die alleen maar geïntroduceerd is met het oog op de taal in het westen des lands. Daar kunne de mense namelijk niet altijd hore of je 'bij wijze van spreke' moet zeggen of 'bij wijzen van spreken' of een andere variant. In de Oost-Nederlandse dialecten was er geen *besse(n)sap*-probleem: wij spreken nu eenmaal wel eens een beetje anders. In het Westen blijven ze ondanks de nieuwe spelling vermoedelijk gewoon *kerkeraad* zeggen, bij ons gebeurt het dat de uitspraak de nieuwe schrijfwijze volgt en klinkt het woord op de kansel als *kerkenraad*, want zó staat het geschreven op het briefje dat voorgelezen wordt.
Tegenover die West-Nederlandse misser staan positieve dingen in de nieuwe spelling, onder andere de oplossing van dit probleem: is het *Bussumer* of *Bussummer*? Sinds 1997 weten we dat het *Bussumer* is met één *m*, maar dat er een dubbele *m* geschreven moet worden in *Hilversummer*. Plaatsnamen op *-em* en *-um* in de derde lettergreep krijgen een bijklemtoon, zegt het nieuwste Groene Boekje dat de spelling regelt, en dat is de reden van de schrijfwijze *Hilversummer* tegenover *Bussumer*.

Het Groene Boekje legt dat voor mijn gevoel niet erg duidelijk uit, maar Groningers moeten onmiddellijk begrijpen dat de nieuwe regel juist is. Winsum en Middelstum bewijzen het en die hebben een woordbouw die met Bussum en Hilversum te vergelijken is. Winsum is *Winzem*, Middelstum is *Middelsom* in het Gronings. In het eerste geval horen we een stomme *e* waar de officiële naam *-um* schrijft, maar diezelfde *-um* klinkt in *Middelsom* opeens als een *o*! Dat heeft met de hoofdklemtoon te maken. In Winsum valt die direct voor *-um* – in Warffum trouwens ook –, maar in Middelstum ligt het voornaamste accent direct in het begin en pas na een tweede lettergreep volgt *-um*. Daarom is het voor ons logisch om *Winsumer* te schrijven,

maar anderzijds *Middelstummer*. Dat niet alle straatnamen dat doen, geeft niet: bestaande namen worden door de spellingregels niet aangetast.

Dat de lengte van een naam effect heeft op de uitspraak, is ook te horen aan Tolbert en Niebert tegenover Engelbert en Lettelbert. Voor het gemak laten we het Gronings nu even buiten beschouwing (Lettelbert is in de eigen streektaal een apart geval) en kijken we naar de Nederlandse uitspraak van die plaatsnamen. Tolbert en Niebert hebben het hoofdaccent direct voor -*bert* en daar spreken we de laatste klinker net zo uit als in het -*um* van Winsum en Warffum. Je zou ook *Tolburt* en *Nieburt* kunnen schrijven. Maar in Lettelbert en Engelbert lijkt het wel alsof het laatste stukje een jongensnaam is (Bert) met een andere e-klank dan in Tolbert en Niebert. Dit zou je een onafhankelijk pleidooi kunnen noemen voor de juistheid van de Nederlandse spelling – maar dan alleen op dit punt.

Er is wel een klein probleem. Groninger plaatsnamen staan net als het hele Gronings in het algemeen onder druk van het Nederlands. Het Gronings past zich aan. Haren noemen we de laatste jaren in het Gronings bijna altijd *Haarn* en geen *Hoorn*, omdat dat een andere plaats is in ons land. In Noord-Groningen liggen Eenrum en Ulrum. Tegenwoordig spreken de meesten die uit als *Ainrum* en *Olrum*, maar dat is een nieuwe ontwikkeling. Niet gek lang geleden zei iedereen nog *Ainerom* en *Ollerom*. Dat kleine *e*-tje in die twee namen hebben we eruit verwijderd omdat 'ie in het Nederlands niet voorkomt en daarna werd -*um* ook net zo uitgesproken als in het Nederlands.

3. Groningse woorden en woorddelen

Veur de Lezer.

Mout ie noar ain fesie of bruloft
en heb ie doarom dit boukie koft?
Omdat ain stokkie of veurdracht
dr aaltied bie de lu wel inslagt?

Din hoop ik, dat ie wat noar joen zin,
wat nait te dreuge en nait te gek is, in
dit boukie tegenkommen maggen,
om 'n aander te loaten schraiven of laggen!

S. van Wattum, *Grunneger Veurdrachten op riem.* (Winschoten, 1949)

Wanneer de wethouder van ruimtelijke ordening van de stad Groningen komisch zegt dat hij 'de wethouder van wonings' is, laat hij daarmee blijken wel eens met inwoners van zijn stad gesproken te hebben, *Stadjers*. Hij laat zien dat hij oog heeft voor de morfologische bijzonderheid dat de toekenning van het meervoudssuffix in het dialect op bepaalde punten verschilt van die in de standaardtaal. Een woning wás in het Gronings een *wonen* en

de *s* van het meervoud daarvan, *wonens*, komt voor een dialectspreker alleen al daarom gauw achter *woning*.
Wanneer Wobbe de Vries voorstelt om de indeling van het Gronings te baseren op de uitgangen van verkleining, heeft hij net zozeer oog voor de rechterzijde van het woord als een eeuw later de stedelijke wethouder Willem Smink.

Het gedichtje van Simon van Wattum, 'Veur de Lezer', is een opdracht in een boekje dat op het omslag *Grunneger Veurdrachten op riem* heet, maar volgens de titelpagina *Grunneger Riemsels veur Feesten en Bruloften*. De auteur is nog geen dertig jaar als het bundeltje verschijnt. Later zal hij zich ontwikkelen tot een van de belangrijkste dichters van het Gronings en het harkerige tweede couplet is daarom te zien als een pesterijtje: ik schrijf even om den brode, lezer, het stelt niks voor want het zijn slechts *riemsels*. In de laatste regel pest hij de gebruiker met een niet-normale werkwoordsvolgorde, maar voor het overige vormt het een mooie illustratie van typisch Veenkoloniale woordvormen in het Gronings.

Het zijn vooral de verkleinvormen (zogezegd aan de rechterkant) die deze richting uit wijzen: *fesie* 'feestje', *stokkie* 'stukje', *boukie* 'boekje'. De Stad Groningen kon in de tijd van Bolland (vrij kort voor 1900) nog in een overgangsstadium verkeren met zowel vormen op *-ien* als op *-ie*, tegenwoordige dialectschrijvers uit de stad (en dat zijn er relatief veel) gebruiken alleen nog *-ie*. De tekst van Van Wattum zou in dat opzicht ook hedendaags Stads kunnen zijn. In het Oldambt zou *fesie* tegenwoordig *feestke* zijn, elders in Groningen net als in het Nederlands *feestje*. *Boukie* en *stokkie* gaan buiten de linie van Ter Apel tot Groningen in principe uit op *-je*, net als in het Nederlands.

In de andere regio's is het frappantste verschil met de standaardtaal dus *-ke*. Ook daar heeft de tijd niet stil gestaan. Enkele tientallen jaren geleden was *mantelke* 'manteltje' vrij gangbaar in het Oldambt, nu niet meer. In Noord-Groningen was een *wegke* 'weggetje' of een *plougke* 'ploegje' normaal, maar dat is inmiddels niet meer zo. Daar en in het Westerkwartier is *schuurke* als verkleinwoord van *schuur* aan het verdwijnen, maar bij woorden op *-p*, *-f*, *-s* en *-m* is dat kenmerkende *-ke* nog steeds de gangbaarste vorm. Dat geldt misschien ook nog wel voor woorden op een klinker, maar in deze gevallen lijkt *-ke* sterker onder druk te staan: wie zou van *televisie televisieke* maken,

van *bui buike*, of van het bijvoeglijk naamwoord van *mooi* zelfstandig *n mooike*?
En Westerwolde, met z'n langere vormen op *-ken*, uitgesproken als *-kng*? In de Groningse aflevering van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* staan een paar Westerwoldse plaatsen genoteerd. Daar zien we nog een *ventken* en *jongsken* maar *jonkje* staat er ook opgenomen. Naast *wichtken* 'meisje' komt *wichtje* voor, naast *laidken laidje* 'liedje'. Een oudere bron rond 1830 noemt nog een veel ruimer gebied dan een eeuw later het geval bleek, 'Westerwolds', en geeft daar praktische voorbeelden van: *Westerwolde* als aanduiding voor een taalgebied krimpt fors in.

Stoepraandjen

Bijzonder voor het grootste deel van Groningen is de mogelijkheid om een werkwoord te vormen van een verkleinwoord. Bijzonder is dat in dit geval omdat het Nederlands die mogelijkheid niet kent. Misschien is verdedigbaar dat het verschijnsel in de hele provincie voorkomt, maar in de Veenkolonies gaat men er bijvoorbeeld veel minder uitbundig mee om dan in Noord-Groningen. Als een *kwastje* een kleine kwast is, dan is *kwastjen* 'verven +'. De aanduiding '+' betekent dat het niet zonder meer gelijk staat aan 'verven' maar dat er een nuance extra is.

Stoepraandjen heeft op die manier met een kleine stoeprand te maken, *boerken* met een kleine boer. (Anders dan in de Westerwoldse woorden op *-ken* moet dit *-ken* geheel worden uitgesproken: schrijft iemand in Groningen *haarken* 'harken' dan is de uitspraak *haarkng*, schrijft hij *boerken* dan is de uitspraak *boerken* en niet **boerkng*!)

De precieze betekenis hangt van de omstandigheden af, maar er is altijd sprake van een zekere duur of herhaling. Spelletjes worden daarom graag aangeduid met zo'n verkleinwoordsuitgang: *stoepraandjen* is een moderne variant, *tribbeltjen*, *riegjen*, *drijkaantjen*, *hinkjen* en vele andere zijn oudere vormen.

Wat voor kinderen spel is, is voor volwassenen werken – het is voor beide groepen de gewoonste zaak van de wereld. Het grootste Groninger woordenboek geeft tientallen voorbeelden van het type *eerbultjen*, *euljen*, *oetgeutjen*, *oetkaantjen*, waarmee telkens een beroepsmatig herhaalde handeling is uit-

gedrukt. Met deze beroepsverbonden woorden staan familienamen als *Moesker*, *Meelker* en *Holtjer* (mogelijk) in verbinding:

Moesker	*mous-ker* 'iemand die mous (boerenkool) verbouwt; groenboer'
Meelker	*meel-ker* 'boekweitmulder'
Holtjer	*holt-jer* 'houtjes maker'

Dingen die vaak herhaald worden, nemen een zekere tijd en dat kan plezieriger of minder plezierig zijn, net als spelen en werken. Negatief bedoelde woorden zijn er in deze categorie dus ook, zoals *dontjen* (iets in een hoopje frommelen), *drutjen* en *omdiedeldaantjen* (beide 'treuzelen') maar positieve evenzeer: *doetjen* (zoenen) en *feestjen*.

Werkwoorden die uitgaan op het verkleinende *-ken* zijn er ook volop, neem bijvoorbeeld *tòpken* 'tollen'. Als spel en dus als term is het allicht aan mode en dus verdwijning onderhevig, maar het woord als zodanig kan voor veel sprekers van het Gronings zeer herkenbaar zijn. Dergelijke werkwoorden zijn een wonder van regelmaat. Niemand zal een heel paradigma, een volledig overzicht, van zo'n prachtig verkleinend werkwoord willen of kunnen opzeggen, maar het is mogelijk.

Het gekke is, dat direct al aan de ik-vorm te zien is dat de stam uitgaat op *-e*: *ik topke*! Daarna is het afleiden van de andere vormen kinderspel. Afgezien van de binnen de provincie variërende persoonlijke voornaamwoorden is de tegenwoordige tijd mogelijk aldus:

ik	*topke*
doe	*topkest*
hai	*topket*
wie	*topken*
ie	*topken*
zai	*topken*

De verleden tijd is net zo fraai regelmatig, zij het dat menigeen zal aarzelen als hem of haar gevraagd wordt naar de jij-vorm: *topkedest*? *topkeste*? *topkedeste*?

ik	*topkede*
doe	*topkedest*
hai	*topkedet*
wie	*topkeden*
ie	*topkeden*
zai	*topkeden*

De voltooide tijd is daarna nog een simpele inkopper: *ik heb topked.*

Verkleinwoorden kunnen ook eenvoudig verbonden worden aan het collectieve *-erij*, dat aan woorden iets totaals geeft. Een volkstuincomplex in Bedum heette *toentjederij* en daarmee was alles uitgedrukt wat maar met de tuin én het tuinieren (*toentjen*) te maken kon hebben. Als het met bloemen te maken had gehad, zou het *bloumkederij* kunnen hebben geheten.
Zo geeft Ter Laan bijvoorbeeld:

doukjederij = doeken, 1. (minachtend): *In dij winkel is niks as wat doukjederij;* 2. *n kaast vol doukjederij* = vol doeken en wat er zo bij hoort.

'Minachtend' noteert Ter Laan erbij: verkleinwoorden drukken emoties uit, positief en negatief: *doetjederij* 'gezoen' en *kifkederij* 'gehakketak' liggen vlak naast elkaar, ook taalkundig.

Lopen, gaan en komen

Werkwoorden vallen vooral op door hun achterzijde. In het Gronings althans kan dat kloppen, want er is één uitgang extra ten opzichte van het Nederlands, waar 'jij loopt' gelijk is aan 'hij loopt'. *Doe lopst* is een van de Groninger mogelijkheden en daarmee is én een opvallende achterkant én een opmerkelijk middenstukje getoond. *Ik loop, doe lopst; ik zai* 'zie', *doe zugst; ik goa* 'ga', *doe gaaist; ik geef, doe gefst; ik rie* 'rijd', *doe ridst.* Het is maar een klein reeksje voorbeelden van werkwoorden met een variërende stamklinker als we de *ik*-vorm met die voor *jij* vergelijken.

Dat kennen we in het Nederlands niet, of liever niet meer: honderden jaren geleden gebruikten onze voorouders de laatste restjes van een systeem dat het in het Gronings wat langer heeft uitgehouden. In het Middelneder-

lands was soms nog wel een *hi et* of *hi brect* te zien, maar vrij vlug werden die vervangen door *hi eet, hi breect*, vormen die gemakkelijker leerbaar waren. Vijf eeuwen later verandert ook het Gronings *hai et* en *hai brekt* in *hai eet* en *hai breekt*. Als het Gronings zich nog naar het Duits zou richten en niet naar het Nederlands, dan zou die aanpassing nu vast niet plaats hebben. *Ich laufe – du läufst* steunt als het ware *ik loop – doe lopst*, maar *ik loop – jij loopt* doet dat nu juist niet. In sneltreinvaart wordt het Gronings Nederlands regelmatig. Ouderen die het horen, becommentariëren deze 'verbastering' hoofdschuddend, niet altijd in het besef dat het maar een kortlopend proces is. Het sterkst valt het ze op bij werkwoorden zonder *-en* in de onbepaalde wijs, *gaan, staan, zien* en *doen*. Die zijn zo opvallend, dat we er even een paar rijtjes tegenaan gooien – Oost-Gronings van tint.

gaan (staan gaat vergelijkbaar**)**

ik goa	›	ik gaai
doe gaaist	›	doe gaaist
hai gaait	›	hai gaait
wie goan	›	wie goan
ie goan	›	ie goan
zai goan	›	zai goan

Op die manier krijgen we een werkwoord met een enkelvoud dat door *aai* gekenmerkt en een meervoud waar *oa* gebruikt wordt.
Maar het is ook mogelijk dat de neiging naar grotere regelmaat het wint en dat *doe gaaist* en *hai gaait* gewijzigd worden in *doe goast, hai goat*. Die verandering lijkt op termijn zelfs de sterkste papieren te bezitten.

zien

ik zai	›	ik zug
doe zugst		
hai zugt		
wie zain		
ie zain		
zai zain		

Hier is de verandering weliswaar opvallend maar gering in omvang. Het meervoud en het enkelvoud zijn als het ware twee verschillende werkwoorden. Toch zijn er mogelijkheden om één werkwoord te krijgen en dat blijkt uit wat er door jongeren gezegd wordt:

ik zug		
doe zugst		
hai zugt		
wie zain	›	wie zuggen
ie zain	›	ie zuggen
zai zain	›	zai zuggen

Het werkwoord 'zien' is op die manier van een onregelmatig *zain* in een regelmatig *zuggen* omgezet.

Bij *doun* 'doen' is dezelfde beweging mogelijk: *ik dou* wordt *ik duh* (met een korte u-klank) of *ik dug*, naast *doe dust* en *hai dut*. Hier is niets te bespeuren van een verandering in de richting van *doe *doust* en *hai *dout*, zoals dus wel bij *goast* en *goat*. Daarentegen zijn er signalen voor een mogelijk meervoud in de toekomst dat als volgt luidt: *wie, ie, zai duggen* of *dunnen* in plaats van het huidige *doun*.

Diezelfde ouderen die zich de laatste jaren verbazen over deze aanpassingen door hun eigen nakomelingen, hebben zelf waarschijnlijk niet gemerkt dat hun ouders *ik koom – doe komst – hai komt* en in het meervoud overal *komen* zeiden, in wezen precies hetzelfde rijtje als bij het werkwoord *lopen*. Al zeker een jaar of vijftig is dat rijtje als volgt veranderd, maar in alle stilte en dus waarschijnlijk ongemerkt:

ik koom	›	ik kom
doe komst		
hai komt		
wie komen	›	wie kommen
ie komen	›	ie kommen
zai komen	›	zai kommen

Ik koom werd ongemerkt *ik kom*, er zouden protestacties gevoerd zijn in Groningen als *ik loop* gewijzigd was in **ik lop*!

Denk niet dat er alleen in Groningen met *komen* iets aan de hand was of is: welke spreker van het Standaardnederlands is zich bewust van het onregelmatige van een enkelvoudig *ik kom, jij komt, hij komt*, terwijl daar een meervoud met een lange *oo* op volgt, *wij, jullie* en *zij komen*? Het enkelvoud is onregelmatig, of het hele werkwoord zou al *kommen* moeten zijn.

Luiden

Een zeer aparte groep werkwoorden vormt een prachtige tussenvariant naast sterke en zwakke werkwoorden. Sterke zijn in het Nederlands bijvoorbeeld *lopen, kopen*, want die zijn onregelmatig (*liep, kocht*), zwakke zijn *hopen, dopen* met hun regelmatige verleden tijden *hoopte* en *doopte*. Nederlandse werkwoorden rubriceren we bij uitstek aan hun verleden tijd: verandert er in de stam iets (*loop > liep, koop > kocht*) dan heten ze sterk, voegen we aan het eind iets toe (*hoop > hoopte, doop > doopte*) dan noemen we ze zwak.

Verreweg de meeste Groningse sterke werkwoorden hebben daarnaast nog het kenmerk in de tegenwoordige tijd van de eerder genoemde wisseling van klinker: *ik loop – hai lopt, ik koop – hai kòcht* (tegenwoordige tijd!).

Nu zijn er werkwoorden die in de verleden tijd sterke en zwakke eigenschappen combineren – met een woorspeling (of *portmanteauwoord*) zouden we ze daarom *stakke* of *zwerke* werkwoorden kunnen noemen, sterk en zwak tegelijk. Een demonstratievoorbeeld is *luden* 'luiden'. Dat heeft het voordeel dat we niet tussen diverse geografische varianten hoeven te onderscheiden, zoals bij *blouden* 'bloeden', *waiden* 'wieden' of *zwaiten* 'zweten' zou moeten gebeuren – ook al in de onbepaalde wijs trouwens.

Luden bezit dus alle kenmerkende eigenschappen van sterk en zwak. In de tegenwoordige tijd is het *ik lu* (met open uu-klank) – *hai ludt* (met een korte u) – *wie luden* (weer open, uu).

In de verleden tijd is het een zwak werkwoord want er wordt *-te* of *-de* toegevoegd, maar dat gebeurt niet op basis van de hele stam: *ik ludte* of *ik ludde*, al naar de regio. We zien daarom een zwakke achtervoeging na een gewijzigde, sterke stam.

Aan de voorzijde van de werkwoorden is vanuit Nederlands perspectief het meest opvallende het in het Gronings ontbreken van *ge-* in een voltooid

deelwoord. In de standaardtaal gebeurt dat bij uitzondering, *erkennen – erkend, verdelen – verdeeld*, in het Gronings is het vrijwel regel. Het eerder aangehaalde rijtje *lopen, pakken, jachten, joagen, fietsen, perbaaiern* en *tjaauweln* heeft de volgende voltooide deelwoorden, *lopen, pakt, fietst, jacht, joagd, fietst, perbaaierd* en *tjaauweld* – bijna allemaal zwak. Te correct (?) spreken sommigen daarom van *beurd* in plaats van het gebruikelijker *gebeurd*. Daar volgen sprekers van het Gronings en het Nederlands een verschillende lijn met één uitkomst: de eersten handhaven *ge-* want het is niet de aanduiding van het voltooide deelwoord, de laatsten voegen niet nog een keer extra *ge-* toe want dat voorste stukje was er al.

In eerder uitzonderlijke omstandigheden verschijnt *ge-* wel in het Gronings, bijvoorbeeld in niet-gebruikelijke gebiedende wijzen of verwensingen van het type *opgedonderd*, of als bijvoeglijk naamwoord of bijwoord: *haitgeboakerd* 'heetgebakerd', *oetgeloaten* 'uitgelaten', *ofgerakkerd* 'erg'.

Vanuit Gronings perspectief is omgekeerd boeiend hoe de Nederlandse jongerentaal zich op dit punt gaat ontwikkelen. Wim Daniëls heeft in *Puubs 2000* uit de doeken gedaan dat uitdrukkingen als *plunderd zijn* 'ontzettend moe zijn', *lukkig* 'gelukkig' en *vaarlijk* 'gevaarlijk' een kenmerkend aspect zijn van de taal van jongeren even vóór 2000, In de jongerentaal is het – anders dan in het Gronings – onderdeel van een algemener systeem van prefixverkorting, gegeven *zettend* 'ontzettend', *trekkelijk* 'aantrekkelijk', *surd* 'absurd', *schrikkelijk* 'verschrikkelijk' en *plex* 'perplex'. Hoe veranderlijk het Gronings is, weten we sinds een jaar of twintig, hoe het huidige Puubs 2000 er in 2020 bij de 30+'ers van dan uitziet is nog ongewis.

U en jullie

Bij de werkwoordsrijtjes kwamen we telkens persoonlijke voornaamwoorden tegen. Wat in het grootste deel van Groningen gebruikelijk was, stond daarbij voorop: *ik, doe, hai, wie, ie, zai*. Het is in sommige opzichten een complexe materie die de twintigste-eeuwse veranderlijkheid van deze streektaal duidelijk laat zien. In het enkelvoud verandert er niet veel, *hai* en *zai* worden gewijzigd in *hoi* en *zoi*, maar dat is het. *Doe* zegt de Provincie, *dou* zegt de Stad. In het meervoud zien we zo'n stad-land-tegenstelling in *wai-wie*.

Het probleem zit hem in de tweede persoon meervoud. (Dat is in het Nederlands tegenwoordig alleen *jullie*, want *u* is enkelvoud. Nog niet eens zo

lang geleden was *jullie loopt* normaal en zouden we ook *jullie* bij het enkelvoud kunnen rekenen, tenminste afgaande op de uitgang *-t*.) *U* en *jullie* hebben elk hun betekenis, bij *u* kijken we sociaal gezien omhoog, bij *jullie* omlaag of horizontaal. In de standaardtaal is het bij deze woorden een prettige bijkomstigheid dat er maar één naamval is: naast *ik* hebben we *mij*, naast *jij jou*, naast *wij ons*, maar *u* en *jullie* zijn altijd bruikbaar, als onderwerp en als voorwerp.

Beide zaken liggen grof gezegd in het Gronings-buiten-het-Westerkwartier anders: er is géén sociaal onderscheid tussen een beleefde vorm en een meervoudige vorm van de tweede persoon, maar er zijn wél twee vormen. Waar het Nederlands een maatschappelijk kenmerk aan twee persoonlijke voornaamwoorden verbindt, koppelt het Gronings dat aan grammaticale aspecten. Dat is een lastige situatie wanneer de streektaal onder druk van de standaardtaal staat! Het ligt nog een graadje complexer: in het Nederlands is er maar één vorm voor *jullie* en *u*, een zwakke variant zoals bijvoorbeeld *me* tegenover *mij*, *je* tegenover *jou* ontbreekt hier. Aan dat aspect – waar Stad en Westerkwartier zich door kenmerken – gaan we voor het Gronings voorbij want dat zou het ingewikkelde nog zichtbaarder maken.

In Noord- en Oost-Groningen – dat wil dus zeggen buiten de Stad en het al even buiten haakjes geplaatste Westerkwartier – was de systematiek tot voor enkele tientallen jaren simpel:

1.	*u* onderwerp	*jullie* onderwerp	*u* voorwerp	*jullie* voorwerp
	ie	***ie***	*joe*	*joe*

Tot diep in de negentiende eeuw zijn er hier en daar sporen van *jie* voor het latere *ie* te vinden, maar dat is momenteel alleen historisch van belang.

De verandering verloopt gefaseerd. In de eerste plaats wordt toegegeven aan het maatschappelijke onderscheid dat het Nederlands maakt. Maar dat gebeurt alleen in de onderwerpsvorm, de aangesproken persoon:

2.	*u* onderwerp	*jullie* onderwerp	*u* voorwerp	*jullie* voorwerp
	ie	*joe*	*joe*	***joe***

Betekenisverschil wordt nu toegekend aan het oudere *ie*, dat beperkt wordt tot *u*, *joe* wordt nu gelijkgesteld aan *jullie*, zowel in onderwerps- als voorwerpspositie. Dat is gemakkelijk te begrijpen: *jullie* en *joe* begint met een *j*, *u* en *ie* in beide talen met een glottisslag.

Dit is maar een zeer tijdelijke toestand. In het derde stadium wordt alles *joe*: kennelijk is de basis voor *ie* wat al te smal geworden.

3.	*u* onderwerp	*jullie* onderwerp	*u* voorwerp	*jullie* voorwerp
	joe	*joe*	***joe***	*joe*

Hiermee is zogezegd wel het ene probleem opgelost, want het Gronings-Nederlandse vormverschil is nu verdwenen. Maar het betekenisverschil dat in de standaardtaal tussen *u* en *jullie* gehanteerd wordt, blijken ook Groningse dialectsprekers te willen benutten, met als gevolg dit stadium:

4.	*u* onderwerp	*jullie* onderwerp	*u* voorwerp	*jullie* voorwerp
	joe	*jullie*	*joe*	*jullie*

Op deze manier zijn in een paar stappen twee essentiële verschillen tussen dialect en standaardtaal weggewist. Het enige wat nu nog kan gebeuren is de verandering van *joe* ten gunste van *u*, dan hebben we een volledige identiteit tussen het Gronings en het Nederlands.

Dit is wat er in het grootste deel van Groningen gebeurde en gebeurt. Het Westerkwartier is in dit gedeelte al vroeg apart geplaatst. Daar is het een oase van rust op het gebied van de tweede persoon meervoud, maar er is dan ook geen tegenstelling tussen de vorm voor het onderwerp en het voorwerp:

5.	*u* onderwerp	*jullie* onderwerp	*u* voorwerp	*jullie* voorwerp
	joe	*jim*	*joe*	*jim*

Het lijkt wel alsof de rest van Groningen-Land zich wat betreft *u* heeft aangepast aan het Westerkwartier: het is louter *joe*.

Bij *jullie* ligt het wat anders als gevolg van de specifiek-Westerkwartierse

(en Friese) variant *jim*. Daar gebruiken dialectsprekers deze vorm nog in overgrote meerderheid, alleen in de jongste leeftijdscategorie begint *jullie* voorzichtig op te komen. Als dat zich doorzet, lijkt het op termijn mogelijk dat West en rest (buiten de Stad) dezelfde persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon meervoud bezitten.

En de Stad? De taal daar viel de provincialen altijd al op met (afgezien van de klinker in woorden als *loater* en *woater*) woorden als *vèr* of *vère* 'vier' en *dou* en *dai*, 'jij' en 'jou'. Hoe zit het daar met 'u' en 'jullie'? Waarschijnlijk is het één aan het worden met de Provincie!

Wie de boeken van stedelijke dialectschrijvers van de laatste jaren leest, ziet *joe* 'u' en *jullie*; de oudere vormen *jai* 'u' en *jailu* 'jullie' lijken verdwenen te zijn. In *Et en Fret*, een toneelstukje uit 1793, zegt de vrijer Fret onder andere (want veel hebben ze elkaar niet te vertellen) 'ik had wel zin aan *jou*, meug *je* mij ook wel lieden?', 'Hou old bin *jij*?' en Etta zegt niet alleen *Doomnij* maar ook *jij* en *jou* tegen hem, 'u' dus! Maar het besluit tot het huwelijk is nog niet genomen of zij roept in zijn richting de vraag 'Hou kan*ste* zoo lomp weezen?' en draagt hem later op zich te verschonen, '*dou* mouste dij nog wasken'.

In de dialectatlas van 1967 is 'u' niet afgevraagd, maar 'jullie' komt er in allerlei variaties voor, *jai*, *joe* en *jullie*, en die laatste zal het gewonnen hebben, schatplichtig aan het Nederlands. De Stadse gegevens uit de atlas kenmerken zich door hun grote mate aan verscheidenheid en dat illustreert naar alle waarschijnlijkheid een even grote mate aan onzekerheid.

Aalbegeer

Tot besluit terug naar het Gronings in het algemeen, met voorbeelden van heel andere orde op het gebied van de woordvorming, ontleend aan de rijkste bron, het *Nieuw Groninger Woordenboek* van K. ter Laan. Bij elkaar in de buurt staan daarin woorden als *aalbegeer* en *aalbestel*, respectievelijk 'iemand wiens hartje alles begeert' en 'iemand die de baas speelt'. Door hun nadruk op de eerste lettergreep onderscheiden deze twee zich van andere met een identiek begin, *aaldoags* 'alledaags', *aalgedureg* 'telkens' en *aalwaitend* 'alwetend'.

Door dat beginaccent doen ze denken aan schitterende Groningse aanduidingen als *antam*, *baloor*, *bambeer*, *bamboes*, *hebrecht*, *ontront*, *onverschil*,

K. ter Laan

onverstand, alle met de nadruk op de eerste lettergreep. Ze delen daarnaast het belangrijkste deel van de betekenis, namelijk 'persoon die in een bepaald opzicht negatief beoordeeld wordt'. Dat kan van alles zijn, van iemand die overal met z'n vingers aan zit (*antam* of *hantam*) tot dommerik (*onverstand*). Het bijzondere is dat we hier te maken hebben met wat affix-extractie heet: een langer woord op *-eg* wordt ingekort en krijgt een nieuwe status. *Onverstandeg* met net als in het Nederlands het belangrijkste accent op de voorlaatste lettergreep, wordt ingekort tot *onverstand*, en het accent verspringt naar de eerste lettergreep. Die twee ingrepen samen leveren een nieuw woord op, geen bijvoeglijk naamwoord meer maar een zelfstandig naamwoord en dus eentje met een duidelijk ongunstige betekenis. Prachtige manier van woordvorming, dodelijk kort door de bocht.

De Stad, het platteland en Van Dale

De uitgever vestigt natuurlijk niet graag de aandacht op gewone woorden die in het woordenboek vergeten zijn. Hoe lang staat het woord *Stadjer* al in Van Dale? Hoeveel jaar sinds 1864 doet zo'n woord over opneming? Voor we

aan de beantwoording toekomen is het goed om in de laatste uitgave van 1992 te kijken naar de actuele betekenis. *Stadjer*, 1. benaming voor inwoners van de stad Groningen (in tegenstelling tot inwoners van de Ommelanden); 2. (niet algemeen) stedeling. De opmerking bij de tweede betekenis bevestigen Groningers graag: van welke stad zeg je dat de inwoners Stadjers zijn, anders dan van Groningen?

Weinigen zullen de serie Van Dale-drukken compleet hebben, maar we hoeven niet lang in de historie terug te gaan. Al in de elfde druk van 1984 ontbreekt de Stadjer! Weinig ruchtbaarheid is eraan gegeven dat de Stadjer pas in 1992 Van Dale gehaald heeft. Nog maar net staat Stadjer in dit *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, en dat kan verklaren waarom die tweede betekenis 'stedeling' er nog in staat, ondanks zijn veronderstelde afstand tot de werkelijkheid.

Nog steeds zeggen Groningers niet alleen in het Gronings maar ook in hun Nederlands dat Stadjers inwoners van Stad (= Groningen) zijn. Molema zette het woord voor meer dan honderd jaar in zijn Groninger woordenboek en beperkte de betekenis uitdrukkelijk tot Groningen. Iemand uit Appingedam is geen Stadjer – daar hebben stadsrechten niets mee te maken.

Hoe heten dan de inwoners van het andere Groningen, de provincie? Ik kan me vergissen, maar het lijkt er sterk op dat het parallelle woord van *Stadjer* dat we bij Molema al vinden inmiddels verdwenen is, want wie zegt er nog *Landjers* of *Landjeders*?
Ter Laan beperkt het gebruik van dit woord tot Noord- en West-Groningen. Dat zijn die gebieden waar het Gronings de meeste verwantschap met het Fries vertoont. En Fries is het ook, *stedsjer* 'stedeling, stadbewoner', maar een verwante vorm voor een Ommelander vinden we in de regionale taal van onze westerburen voorzover ik weet evenmin als tegenwoordig bij ons. De stad is tot aan Van Dale toe blijkbaar iets bijzonders, de plattelander *is proat nait weerd.*

4. De zinnen: welke Groningse constructies wijken af van het Nederlands?

In de zomer van 2001 baarde de burgemeester van Nijmegen wat opzien met iets heel gewoons: ze wilde ieder jaar verhuizen naar een andere wijk van haar stad om op die manier overal thuis te zijn. Die gedachte is voor een provinciale streektaalfunctionaris niet nieuw, zij het wat moeilijker realiseerbaar dan voor een burgemeester van een grotere stad. Het is uiterst moeilijk om de gedifferentieerde en ook nog eens veranderende taal van een heel gebied in de vingers te krijgen en regelmatig *verwonen* zou dat probleem gedeeltelijk kunnen helpen oplossen.

Op dezelfde manier zou een onderzoeker van regionale zinsconstructies van tijd tot tijd binnen het Nederlandse taalgebied moeten verhuizen. Overal zal hij min of meer eigen manieren van zeggen aantreffen, waardoor hem die van andere gebieden misschien duidelijker op gaan vallen dan bij een voortdurend verblijf in één bepaalde regio.

Meewerkend vóór lijdend

De grootste Nederlandse grammatica is de ANS. ANS bevat véél, dat kan ieder begrijpen die het boek nooit heeft ingezien maar desondanks weet dat de twee delen momenteel een kleine 2000 bladzijden beslaan. Daarin staat een lang gedeelte over de volgorde van bijvoorbeeld lijdend voorwerp en meewerkend voorwerp in een zin. Bij de volgende twee zinnen is de onderlinge volgorde verschillend:

(a) Toen heb ik hem dat laten zien.

(b) Toen heb ik 't 'm laten zien.

Onder normale omstandigheden gaat het meewerkend voorwerp blijkbaar vooraf aan het lijdend voorwerp: *Ik heb Kees het boek gegeven* is gewoner Nederlands dan *Ik heb het boek Kees gegeven.* In de tweede zin moet eigenlijk *aan* worden toegevoegd om de zin gewoner te laten klinken, in de eerste is dat helemaal niet nodig. Dat is in overeenstemming met zin (a) waar het meewerkend voorwerp *hem* voorafgaat aan het lijdend voorwerp *dat.* Maar als die twee voorwerpen met weinig nadruk worden uitgesproken, is het in het Nederlands kennelijk zo dat de onderlinge volgorde bij voorkeur gewisseld wordt: zie zin (b).

Hoe zit dat in het Gronings? In die zomer van 2001 repeteerde een toneelvereniging in Uithuizen een stuk van B.H. Broekema (1904-1942), schrijver uit het bijkans aangrenzende Warffum. Het betrof *Op Brongersheerd,* een van de kassuccessen van Broekema – voor de rechthebbende tenminste, want de auteur was jood en socialistisch en is vroeg in de Tweede Wereldoorlog door de bezetter afgevoerd en omgebracht in Auschwitz.

In het stuk komen zinnen voor waarin beide voorwerpen, meewerkend en lijdend, naast elkaar voorkomen op deze manier:

Dat is hom t net kerel; ik zeg dat is hom t net

Zo, din is joe t der nou te stil Mansoom?

Bringt mie hom loater mor ais weer.

Ik was bie Van Helm, en doar vertellen ze mie t.

O, as ik dat vaalze gezicht mor zai, din waalgt mie t.

Ik kin mie t ja nait begriepen...

Wie kinnen ons t nait begriepen, zeker woar nait.

Nou, ik heb die t nou zegd.

De uitingen zijn op een kleinigheid na (de apostrofs) zó uit dat stuk van Broekema overgenomen.

De spelers waren nog maar juist met het doornemen van het stuk begonnen, kenden hun tekst nog niet en verkeerden nog in het stadium dat ze voorlazen wat ze later uit hun hoofd zouden moeten kunnen zeggen. Wat was het

bijzondere? Bij vrijwel elk van deze zinnen werden de objecten omgedraaid, geheel in overeenstemming met de regels van de ANS, zonder dat iemand van hen die grammatica kende of uit het hoofd geleerd had. De betrokken uiting werd dus weergegeven als was het een dichtbije Nederlandse vertaling. Daaraan moet vooraf de belangrijke informatie toegevoegd worden dat in het Noord-Gronings, en zeker in dat van Broekema, de vorm *hom* zowel 'hem' als het gereduceerde ''m' kan betekenen, net als *die* 'jou' of 'je' e.d. Dat geldt ook voor het voorgeplaatste persoonlijke voornaamwoord *wie* 'wij, we'.

*Dat is **hom t** net kerel; ik zeg dat is **hom t** net*

'Dat is **'t 'm** net, vent; ik zeg dat is 't 'm net'

*Zo, din is **joe t** der nou te stil Mansoom?*

'Zo, dan is **het u** er nu te stil Mansoom?'

*Bringt **mie hom** loater mor ais weer.*

'Breng **'m me** later maar 'es weer'

*Ik was bie Van Helm, en doar vertellen ze **mie t**.*

'Ik was bij Van Helm, en daar vertelden ze **'t me**'

*O, as ik dat vaalze gezicht mor zai, din waalgt **mie t**.*

'O, als ik dat valse gezicht maar zie, dan walgt **'t me**'

*Ik kin **mie t** ja nait begriepen...*

'Ik kan **'t me** immers niet begrijpen'

*Wie kinnen **ons t** nait begriepen, zeker woar nait.*

'We kunnen **'t ons** niet begrijpen, werkelijk niet'

*Nou, ik heb **die t** nou zegd.*

'Nou, ik heb **'t je** nu gezegd'

De spelers hadden de neiging om zelfs bij het voorlezen van de tekst bij die weinig accentrijke woordgroepjes de Nederlandse volgorde te bezigen. Anders gezegd: kennelijk bezat het Gronings van Benjamin Broekema op dit punt andere regelmatigheden die het een halve eeuw later niet meer had. Bij andere schrijvers is hetzelfde te constateren, het is dus geen individuele afwijking van Broekema.

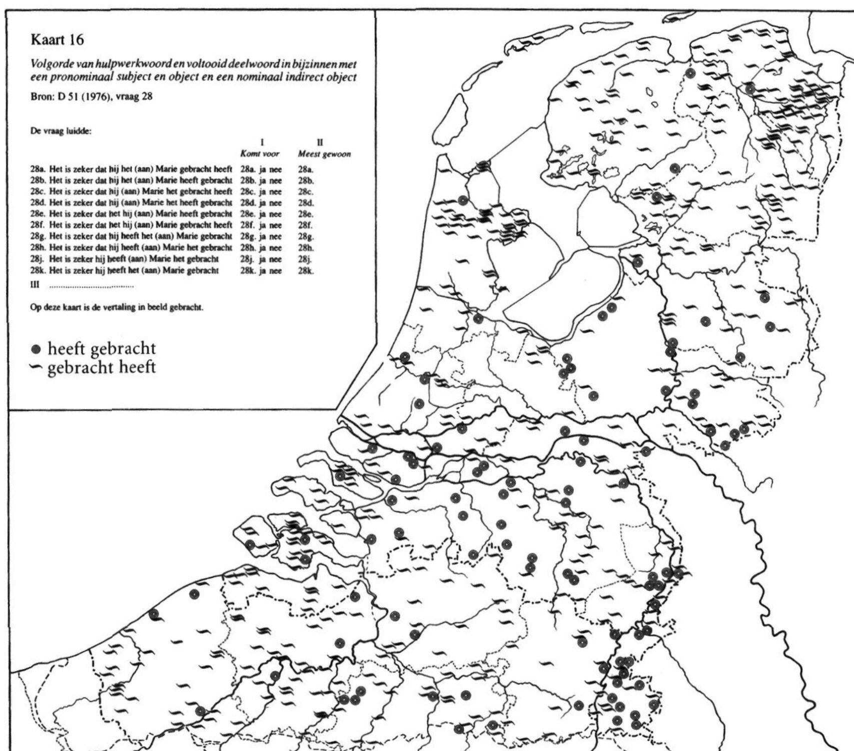
Groen verroodt

Met het geven van de ANS-zinnen *Toen heb ik hem dat laten zien* en *Toen heb ik 't 'm laten zien*, is stilzwijgend een veel bekendere kwestie aan de orde gesteld. In het Leuvense proefschrift van Anita Pauwels van 1953 is het opgehangen aan de val van Jan van het dak: ze onderzocht het voorkomen van ... *dat de zoon van onze buurman gisteren van het dak* ***gevallen is***, naast ... *dat de zoon van onze buurman gisteren van het dak* ***is gevallen***. Ze schrijft al op de eerste bladzijde van de probleemstelling 'beide constructies zijn correct!' maar het is de vraag of dat nog steeds zo is: er is een evidente verschuiving van de ene volgorde ten gunste van de andere. Pauwels tekende er kaartjes bij en dat maakt het mogelijk om een technischer naamgeving te omzeilen via de aanduiding van kleurnamen.

De eerste zin van haar enquête, uitgevoerd onder sprekers van alle dialecten uit het Nederlandse taalgebied, luidde: *De jongen die gisteren van het dak* ***is gevallen***, *is nu dood*. Waar de laatste woorden van de bijzin in deze volgorde gegeven werden, noteerde Pauwels een rode stip op de kaart. Luidde het antwoord *De jongen die gisteren van het dak* ***gevallen is***, *is nu dood*, dan werd er een groene stip gezet. Vielen er meer antwoorden te noteren, dan kwam er een stip met stukjes groen en rood, al naar gelang het aantal rode (*is gevallen*) en groene (*gevallen is*) antwoorden. Sindsdien heten deze volgordes van het werkwoordelijk gezegde *rood* en *groen*.

De kaart met de gegevens van de antwoorden op vraag 1 is gevarieerd maar helder. In het hele Nederlandse taalgebied komt groen voor, overal met meer of minder rood. Het Noorden is eentonig groen, wat betekent dat van hier alleen de volgorde ... *gevallen is* opgestuurd is en nooit ... *is gevallen*. Dat is een zekere stilering van de werkelijkheid, want in heel wat Groningse dialectpublicaties komt de rode volgorde incidenteel voor. Bovendien heeft Ter Laan zich openlijk zodanig fel verzet tegen het gebruik van de rode volgorde in het Gronings, dat zoiets alleen maar voorstelbaar is als bestrijding van feitelijke gebeurtenissen; waarom zou hij zich er anders zo druk over maken?

Allicht door Pauwels geïnspireerd heeft Sassen voor een klassieke lezing over 'Endogeen en exogeen taalgebruik' geteld hoe Johan Huizinga schreef, rood of groen? In de periode van 1906 tot 1943 concludeerde Sassen tot een langzaam stijgend percentage groene volgordes van 12,5 tot bijna 50. Hij

Groen en rood volgens de Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis (1991)

vermoedde dat Huizinga, die in 1915 van Groningen naar Leiden verhuisde, vanaf die tijd steeds 'minder de behoefte had zich van de in dat milieu gebruikelijke volgorde te distantiëren'. Als dat zo is, zou men Huizinga's stijlaanpassing ook als een constante kunnen zien: hij had in Groningen net als in Leiden de neiging tot distantie, maar hij koos voor de geleidelijke overgang.

Hoe het zij, blijkbaar doet de onderlinge volgorde van twee werkwoorden ertoe en dat klopt: het Nederlands ontgroent en verroodt in dit opzicht, ook zonder dat tellingen dat onderstrepen.

De zin *Toen heb ik hem dat laten zien* bevat naast een hulpwerkwoord (*heb*) twee onbepaalde wijzen. Nu wordt *hebben* vaak met een voltooid deelwoord

gecombineerd en in de constructie *heb ... laten zien* zeggen taalkundigen dat daar een vervangende infinitief aanwezig is, een infinitivus pro participio. Ze bedoelen dat we eigenlijk een zin als **Toen heb ik hem dat gelaten zien* zouden verwachten. Dat is voor het Nederlands verrassender dan voor een dialect als het Gronings, want hier is het voltooid deelwoord immers *ge*-loos.

Bij dit voorbeeld is dat lastig te horen, ook al zijn er Groningers die onderscheid maken tussen de gewone onbepaalde wijs *loaten* en het voltooid deelwoord *laoten*. Maar gelukkig zijn er duidelijker gevallen. Bijvoorbeeld *Ik heb hem horen komen*. Dat is misschien tegenwoordig voor meer en meer Groningers *ik heb hom heuren kommen*, maar gebruikelijk wás *ik heb hom komen heurd*. Aan de vorm *heurd* is te zien dat het hier om een normaal voltooid deelwoord gaat en hier is dus geen sprake van een vervangende infinitief. Op dezelfde manier is het correct in het dialect te zeggen dat iemand *zitten bleven is*, waar de standaardtaal spreekt van ... *is blijven zitten*.

Twee verschillen kunnen we dus opmerken tussen standaardtaal en dialect: de volgorde varieert en het gaat in het dialect zichtbaar om twee soorten werkwoorden, een onbepaalde wijs en een voltooid deelwoord.

Ook bij twee echte onbepaalde wijzen naast elkaar kiest het Gronings vrij snel een andere volgorde dan het Nederlands. Voor velen zal de zin 'het meisje moet leren lezen' in het Gronings luiden als *t wichtje mout lezen leren*.

De onbepaalde wijs kan ook gebruikt worden in de functie van een gebiedende wijs: *Doorlopen!*, *Zwijgen!* Twee infinitieven achter elkaar kunnen dezelfde opdrachtsfunctie bezitten: *Laten liggen!* Ook in deze constructie kiest (koos) het Gronings voor een volgorde die omgekeerd is (was) ten opzichte van het Nederlands: *Liggen loaten!* Kennelijk heeft het Gronings in al deze gevallen de neiging om het hoofd-werkwoord, in dit geval het werkwoord dat de belangrijkste informatie bevat, voorop te plaatsen. Dat woord krijgt het meeste accent, in elk van beide talen.

Het Duits heeft de gewoonte om de lijdende vorm via *worden* uit te drukken op een manier die een spreker van het Nederlands overtollig moet voorkomen: *hij is gevonden* tegenover *er ist gefunden worden*, met *worden* als participium zoals in het Groningse *hai is vonden worden*. Het Gronings sluit (sloot) zich in dit verband bij het Duits aan, ook al is het niet meer erg gebruikelijk en zal men er in Ter Laans woordenboek moeilijk een voorbeeld van vinden.

Maar er zijn uitingen die erop duiden dat er in dit opzicht meer aan de orde geweest is – en niet altijd in grammatica's vastgelegd: *ik von hom old worden wezen* luidt in het Nederlands 'ik vond 'm oud geworden'. Daarin komt een voor het Nederlandse gevoel overtollig *wezen* 'zijn' voor, dat als een hulpwerkwoord van de onbepaalde wijs dienst doet bij het voltooid deelwoord *worden*.

Gemoeten en gemoest

Het verschil met het Nederlands neemt dus duidelijk af. Maar dat laat onverlet dat er aanzienlijke systematische verschillen waren. Pauwels beperkte zich in haar onderzoek tot één vervoegd werkwoord en één voltooid deelwoord of onbepaalde wijs. We hebben de werkwoordelijke groep iets uitgebreid bij de constructies zoals *ik heb hem horen komen*. Het cluster kunnen we nog iets groter maken met behulp van een modaal hulpwerkwoord, zoals *willen* en *moeten*. Het gaat dan om zinnen als:

hij heeft veel willen doen
zij had wel wat meer willen lezen

jij hebt er hard voor moeten werken
ik had meer moeten doen

Telkens is er een hulpwerkwoord van de tegenwoordige tijd, *hebben*, geplaatst tegenover eentje van de verleden tijd, *hadden*. En telkens gaat het om wat in het Nederlands dus een vervangende infinitief heet (*willen*, *moeten*) gevolgd door een ander werkwoord in de onbepaalde wijs.

Het beeld voor het Gronings dat hier geschetst wordt, is een ruwe schets: de beweging is in dit opzicht zo groot, dat een groot veldonderzoek veel varianten te zien zal geven. Maar op grond van allerlei publicaties lijkt het volgende beeld aannemelijk.

Een paar dingen zijn onmiskenbaar.

1 Waar het Nederlands *hebben* bezigt, gebruikt het Gronings ook *hebben* (of de geografische variant *hemmen* of *hammen*).

2 Het tweede Nederlandse werkwoord blijft ook in het Gronings een onbepaalde wijs.
3 De positie daarvan wisselt ten opzichte van het Nederlands: daar staat het achteraan, hier komt het op de tweede plaats.
4 Het verschil is het tweede (modale) hulpwerkwoord: dat krijgt een vorm van een voltooid deelwoord en het komt in de eindpositie.

Tot zover is de zaak helder. Nu gaat het nog om de vraag naar de vorm van het modale hulpwerkwoord. Dat is weliswaar steeds een voltooid deelwoord, maar daarvan heeft het Gronings er soms twee. De ene variant zal afgeleid zijn van de tegenwoordige tijd, de andere van de verleden tijd. De selectie van de te kiezen variant gebeurt op basis van het eerdere hulpwerkwoord: een vorm van het tegenwoordige *hebben* gaat samen met een deelwoord van de voltooide tijd, een vorm van het verleden *hadden* wordt gecombineerd met een deelwoord van de meer-dan-voltooide tijd. Op die manier ontstaat een samenhangend opgebouwd werkwoordelijk cluster. Dat ziet er als volgt uit, gedemonstreerd aan *moeten*, dat het duidelijkste verschil bezit tussen tegenwoordige en verleden tijd.

We gaan van het volgende uit: *ik mout, hai mout* voor de tegenwoordige tijd; *ik mós* en *hai mós* voor de verleden tijd. De bijbehorende voltooide tijden zijn achtereenvolgens *mouten* en *móst*.

jij hebt er hard voor moeten werken
doe hest ter haard veur waarken ***mouten***
ik had meer moeten doen
ik haar der meer veur doun ***most***

Bijzondere constructies

Het werkwoord is een zeer uitgebreid studie-object, ook zonder dat we de bijzondere constructies van het type *Ik mos beter waiten en geven hom sloag* 'ik moest beter weten en hem een pak slaag geven' negeren. Dat gebeurt onder de opvallende uitroep *Dat wi'k joe vertellen wezen!* 'dat wil ik met nadruk vertellen' – een laatste overblijfsel van een vroeger gangbaarder manier van accentrijk 'beloven', 'voorspellen', 'waarschuwen' en dergelijke:

Dat wil ik joe beloven wezen!

Dat wil die wikken wezen!

Dat wil ik die woarschaauwen wezen!

Deze uitdrukkingen staan alle te vinden, zelfs bij elkaar, in het woordenboek van Ter Laan, onder het lemma *wezen*. Ter Laan bevat ook grote aantallen nadrukkelijke uitingen die aan het verdwijnen zijn om de simpele reden dat ze niet-gangbaar Standaardnederlands zijn. Voor Friestaligen is het een bekend fenomeen, dat wás het in Groningen ook:

n vrezelken geld 'vreselijk veel geld'

zo'n aibelzen hoast 'zo'n verschrikkelijke haast'

n aivegen waark 'zeer veel moeite'

n schromelken stuk wotter 'afschuwelijk veel water'

Deze combinatie van *n* of *zo'n* met een verlengd bijvoeglijk naamwoord doet eigenlijk vermoeden dat er een woord is weggevallen. Alleen in het laatste voorbeeld is dat aanwezig, bij de andere wordt het hoofd van de woordgroep voorafgegaan door een bijwoord, te weten *vrezelken*, *aibelzen*, *aivegen*. Een bijwoord op – *e* is heel gewoon in het Gronings: *aivege glad* 'zeer glad', *aibelze geern* 'uiterst graag', *alderbloudste kòld* 'snerpend koud', *bliksemze goud* 'zeer goed', *dekselze mooi* 'werkelijk schitterend' en dergelijke. In combinatie met een voorafgaand uitroepend *n* of *zo'n* is het vrijwel verleden tijd aan het worden, zolang we Ter Laan of oudere schrijvers er niet op naslaan.

Op dezelfde manier verdwijnen vastere uitdrukkingen, vol van oude naamvallen maar met als handicap dat ze in het Nederlands niet gebruikelijk meer zijn. Is het in de standaardtaal gewoon om *op den duur* te zeggen, dan handhaaft *op n duur* zich in het Gronings. Maar bij de meerderheid van dit soort uitdrukkingen ontbreekt die steun en het is daarom uitzonderlijk aan het worden, wanneer iemand in het Gronings zich op deze manier uitdrukt:

oet gouder best

mit blieder haarten

ik heb dat zo nait bie der haand

van diener/joender older

van dijder grötte
n plaank van dijder dikte
in elker femilie vaalt wel wat veur

Een zelfstandig naamwoord, voorafgegaan door een verbogen vorm op *-r*: dat is een zeldzaamheid in het Nederlands. Wie er eentje vindt: *van haarten* 'van harte'!

Kijken en uitkijken bij taal

In een regionaal dagblad staat een verhaal over de interessante Boerderijschool in Zijldijk, noord-oost-Groningen. Slechts 13 leerlingen kunnen aan deze afwisselende particuliere onderwijsvorm meedoen. De initiatiefneemster had er na een jarenlange baan op een school in een Amsterdamse arbeidersbuurt genoeg van, want zij 'kon haar na verloop van tijd (...) steeds minder vinden in de lesmethoden' schrijft de journalist of journaliste van het bewuste artikel, dat geen auteursnaam draagt.

Is de schrijver een Noord-Groninger? Of een Fries of Friezin? Als een spreker van het Hogeland zegt dat *hai hom verzopen het* kan dat twee dingen betekenen: hij heeft zichzelf óf hij heeft een ander van het leven beroofd. In andere varianten van het Gronings en in het Nederlands moet het betekenisverschil in de gesproken zin tot uitdrukking komen: hem (*hom*) als het een ander betreft, *zuk, zok, zuch of zich* als het over de spreker zelf gaat.

Bij dergelijke uitingen moet de taalgebruiker van bijvoorbeeld het Hogeland of uit Friesland zich even verplaatsen in de eigenlijke situatie. In wie kon die initiatiefneemster van de Boerderijschool niet meer vinden: zichzelf of een ander? Dat kan uiteraard alleen maar op haar eigen persoon slaan en daarom is de uitdrukking 'ze kon haar na verloop van tijd steeds minder vinden' vanuit het Nederlands bekeken fout en had *haar* verbeterd moeten worden in *zich*.

Het is net als bij het kijken naar een foto. Als een leerlinge bijvoorbeeld afgebeeld staat naast de directrice, dan kan dat in het bijschrift op twee manieren uitgedrukt worden:

– Een leerlinge met naast haar de directrice, of
– Een leerlinge met naast zich de directrice.
In het eerste geval kijken we als toeschouwer naar de afbeelding en zien we iemand naast *haar*. Bij de tweede zin kruipen we als het ware in de huid van de afgebeelde hoofdpersoon en die ziet de directrice naast *zich*.

Taal heeft dus wel eens met perspectief te maken, met een kijk op de werkelijkheid. Zo kunnen Groningers iets *heenleggen* (bijvoorbeeld op een stoel) of een jas *heenhangen* (op een knop of een haakje). Vanuit het Nederlands is dat raar, want in die taal denk je bij 'heen' aan een horizontale lijn. Het Gronings kijkt daar iets anders tegen aan en heeft bij *hìn* desgewenst een wat neerwaarts gebogen richting in gedachten. Zo'n fout in het Nederlands is daarbij een teken dat de spreker zich dat interessante taalverschil niet bewust is. Niet bijgebracht op de gewone of op de Boerderijschool.

5. De externe geschiedenis: hoe en wanneer is het Gronings ontstaan?

Immigratie en export

En weer kan de naam van Johan Huizinga genoemd worden. De *Driemaandelijksche Bladen* van 1914 openen met een groot stuk van hem, 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?' Het is een artikel met een direct en een langdurig echo: de relatie Fries en Gronings is kennelijk een interessante zaak, net als die tussen Friezen en Groningers. Met dat gewestelijke patriottisme begint Huizinga, zich baserend op de persoonlijke ervaring als kind dat in het huis van zijn grootvader speelde met Friese neefjes en nichtjes. 'Mijn broeder en ik vonden het diep verachtelijk, dat iemand van 'jou' en 'jimme' kon spreken.' Maar diezelfde verwanten maakten Huizinga al op jonge leeftijd duidelijk 'dat er meer vuur school in hun provinciaal instinct dan in het onze, dat zij zich Friezen voelden in een hoogeren zin dan wij ons Groningers.' En wie Huizinga al op Gronings provincialisme wil betrappen, heeft een lastig probleem in de vaststelling die al op de eerste pagina van zijn artikel begint: 'Het is wel iets bijzonder eerbiedwaardigs, dat Friezenvolk tusschen Vlie en Lauwers: het is de eenige Germaansche stam, die van Caesars' tijden af tot heden met den ouden naam der oude woonplaatsen of althans een deel daarvan, bezit.'

Het is een voorbeeldig stuk, helder geschreven en met gevolgtrekkingen die gebaseerd zijn op feiten die inzichtelijk in het gelid geplaatst zijn met

een afweging van argumenten en contra-argumenten. Een paar jaar tevoren had Huizinga al in de *Groningsche Volksalmanak* uiteengezet dat elke Middeleeuwse stad als gevolg van de sterfte binnen de muren in z'n voortbestaan afhankelijk was van een levendige en voortdurende immigratie, wilde de stad tenminste stad blijven. De herkomst van immigranten interesseerde hem en zo toonde hij voor Groningen aan dat deze stad gevoed en op peil gehouden was door immigratie vanuit Drenthe en Westfalen. Vanuit de stad gaat de trek verder naar de Ommelanden, want talrijke Groninger geslachten verwerven bezittingen in de provincie.

De belangrijkste stelling van Huizinga's bijdrage aan de *Driemaandelijksche Bladen* luidde: 'het is de stad Groningen geweest, die, meer dan iets anders, het verlies van het Friesch karakter in de gouwen tusschen Eems en Lauwers veroorzaakt heeft.' Eerst werd de ambtelijke en schrijftaal Saksisch (een term die enkele tientallen jaren later als stamaanduiding bezwaarlijk gevonden werd), maar nog tot in het laatste kwart van de vijftiende eeuw moet het Fries zich in de Ommelanden gehandhaafd hebben, afgaande op het gebruik van vooral plaatsaanduidingen in de stukken uit die periode.

De kernvraag – hoe ging dat Fries in Groningen verloren – probeert Huizinga te beantwoorden door het Friese en het Saksische element in de persoonsnaamgeving tegen elkaar af te zetten. Bescheiden formuleert hij daarna: 'In die richting heb ik een schuchtere proeve gedaan, waarvan ik de resultaten en de methodische waarde hier aan het oordeel der lezers onderwerp.' Daarvoor verzamelde hij in verschillende jaren en van variërende plaatsen de in schriftelijke bronnen vastgelegde voornamen. In enkele tabellen somt hij zijn verzamelde data op, bijvoorbeeld de namen van landbezitters in Slochteren omstreeks 1460, uit een handschrift van het klooster van Selwerd uit het tijdvak 1439-1506. Hun Friese karakter contrasteert Huizinga met een lijst van mansnamen die te vinden zijn in Drentse oorkonden vóór 1500. *Henric, Roelef* en *Harmen* scoren daarop het hoogst, namen die op de lijst van Slochteren niet en in het Selwerder *cartularium* nauwelijks voorkwamen. Fries is niet hetzelfde als Saksisch en rond 1500 mag het Fries in Groningen een ernstig bedreigde status gehad hebben, de naamgeving vertoonde nog overwegend een Fries karakter.

Vervolgens neemt Huizinga een vergelijkbare proef met een overzicht van landbezitters in de omgeving van Winsum, 1553 en 1555. Daaruit laat zich de conclusie trekken dat Drentse namen sinds het eind van de vijftiende

eeuw 'in massa in de Ommelanden ingedrongen' zijn en verder redenerend neemt Huizinga aan dat de overweldigende toeneming van het aantal niet-Friese namen het bewijs ervan is, dat er vanaf ongeveer 1500 een zeer sterke Saksische immigratie in de Ommelanden moet hebben plaats gehad.

Huizinga is nog niet tevreden, hij vergelijkt de naamgeving in Noord-Groningen van 1574 (Obergum) met het Oldambt van 1577 (Eexta-Noordbroek) en ook van 1660 (Oostwold en Scheemda). In het Oldambt, dat grenst aan Saskische streken, blijkt het Friese naamtype veel sterker te staan dan in Noord-Groningen, waarvan 'de inkomelingen meer de vette kleistreken hebben gezocht dan de veen- en woldstreken van het Oldambt'. De ontfriesing vanuit de stad Groningen moet dus wel een versaksing zijn.

Ter Laan over Huizinga

Huizinga's stuk is een dialectologisch-historische klassieker. K. ter Laan heeft een bijzondere relatie met het omvangrijke artikel. In het *Maandblad Groningen* publiceerde hij in 1922 alvast een groot deel van de Voorrede van z'n *Nieuw Groninger Woordenboek*, dat zeven jaar later zou verschijnen. In die periode is Ter Laan gaan twijfelen en deze twijfel is in de jaren daarna alleen maar toegenomen. Laten we de voorpublicatie van 1922 vergelijken met de tekst zoals die in 1929 in het woordenboek verscheen, en daarna kijken hoe de 'geschiedenis van onze volkstaal' beschreven staat in de tweede druk van 1952.

1922

'Prof. Huizinga heeft in de *Driemaandelijksche Bladen* van 1914 uiteengezet, hoe de Ommelanden hun oorspronkelik Fries karakter verloren. In 't Westerkwartier, Hunzingo, Fivelgo, 't Oldambt en Reiderland werd in de Middeleeuwen Fries gesproken evengoed als nu nog in onze tegenwoordige provincie Friesland en vroeger ook in Oost-Friesland.

De taal van de Hondsrug tot en met de stad en ook het overige deel van het Gorecht was Drents, dat is Saksies; zoo was het ook in Westerwolde.

Dit Saksies heeft geleidelik het Fries verdrongen. Men denkt hierbij aan de overwegende invloed van de stad en allicht niet geheel ten onrechte. Doch in Oost-Friesland is 't net zo gegaan, terwijl daar toch geen grote en machtige stad een dergelike invloed kan geoefend hebben.

Hoe het zij, het Ommelander volk is grotendeels van Fries ras, maar zijn taal is sedert het einde der Middeleeuwen overwegend Saksies. Er zit bijna geen Fries meer in. De schrijftaal evenwel werd hoe langer hoe meer Hollands, vooral sedert de Reductie van 1594 en de stichting van de Hogeschool in 1614.'

1929

'Prof. Huizinga heeft in de *Driemaandelijksche Bladen* van 1914 uiteengezet, hoe de Ommelanden hun oorspronkelik Fries karakter verloren. In 't Westerkwartier, Hunzingo, Fivelgo, 't Oldambt en Reiderland zou in de Middeleeuwen Fries gesproken zijn, evengoed als nu nog in onze tegenwoordige provincie Friesland en vroeger ook in Oost-Friesland.

De taal van de Hondsrug tot en met de stad en ook het overige deel van het Gorecht was Drents, dat is Saksies; zoo was het ook in Westerwolde.

Dit Saksies zou dan geleidelik het Fries verdrongen hebben. Men denkt hierbij aan de overwegende invloed van de stad en allicht niet geheel ten onrechte. Doch in Oost-Friesland is 't net zo gegaan, terwijl daar toch geen grote en machtige stad een dergelike invloed kan geoefend hebben.

Hoe het zij, de taal van het Ommelander volk is Saksies. Er zit bijna geen Fries (meer) in. De schrijftaal evenwel werd hoe langer hoe meer Hollands, vooral sedert de Reductie van 1594 en de stichting van de Hogeschool in 1614.'

1952

'Prof. Huizinga heeft in de *Driemaandelijksche Bladen* van 1914 trachten uiteen te zetten, hoe de Ommelanden hun oorspronkelik Fries karakter verloren. Hij is daarin niet geslaagd.

Hij nam aan, dat in 't Westerkwartier, Hunzingo, Fivelgo, 't Oldambt en Reiderland in de Middeleeuwen door het volk Fries gesproken werd. Maar dat is juist de vraag, waar het op aankomt. Het is nooit bewezen, hoe vaak de een ook de ander nageschreven heeft, dat onze voorouders in de Middeleeuwen Fries hebben gesproken en dat de Ommelanders van Fries ras zouden zijn.

Men nam maar aan, dat het Saksisch dialekt, zo als wij dat nu spreken,

geleidelijk het oorspronkelijke Fries heeft verdrongen. Dat zou dan gekomen zijn door intrekkende Drenten, doch voornamelijk door de overwegende invloed, die er van de machtige Stad uitging.

Maar, als men even over de grens gekeken had, dan zou men toch dadelijk zeer getwijfeld hebben. Daar ligt Oost-Friesland, dat wel Friesland heet, doch waar geen woord Fries wordt gesproken. Daar praat men net als bij ons een Saksisch dialekt, om die algemeen gangbare naam Saksisch te gebruiken. Daar zou het dan volgens die opvatting net zo gegaan zijn als bij ons. Ook daar zou het Fries zijn verdrongen. Maar... daar is helemaal geen grote stad, die zulk een invloed kon oefenen. (...)

En zo is ook nooit aangetoond, dat de voorouders van het volk, dat nu leeft in de Groninger Ommelanden, Fries hebben gesproken.

Hoe het zij, onze taal is niet Fries, maar Saksisch, niet alleen in de Stad, in het Gorecht en in Westerwolde, streken die men altijd voor Saksisch heeft gehouden, doch ook in de oude Ommelanden.'

Ter Laan verwijdert zich in 1929 voorzichtig van de beweringen van Huizinga; in 1922 had hij Huizinga's visie nog bijna zonder meer overgenomen, met uitzondering van de rol van de stad. In het voorbericht op het woordenboek van 1929 voegt hij enkele malen *zou* toe en zo drukt hij enig voorbehoud uit.

In de tweede druk van het woordenboek is de toon heel wat zelfverzekerder en nu duidelijk contra Huizinga. In de formuleringen van Ter Laan had deze eerst 'uiteengezet', nu heeft hij 'trachten uiteen te zetten' en de stellingen worden aansluitend betrokken met de conclusie vooraf 'Hij is daarin niet geslaagd.' En was Ter Laan eerst nog akkoord met enerzijds een Fries ras en anderzijds een Saksische taal in Groningen, nu ligt dat geheel anders: in de hele provincie is de taal Saksisch van origine en dat geldt voor het ras der inwoners eveneens.

Ter Laan baseert zich allereerst op het proefschrift van Nyèssen (1927) (hij noemt het 'een allermerkwaardigst boek') waarmee aan de hand van metingen van opgegraven schedels al voor de vroegste Middeleeuwen is vastgesteld 'dat Friezen en Groningers van verschillend ras zijn'. Nyèssen is geboren in Tiel en men kan daarom zeggen dat deze 'geen vooropgezette mening had vóór of tegen de Friezen', stelt Ter Laan vast.

Het tweede argument ontleent Ter Laan aan de vorming van de bisdom-

Namen van de landbezitters in het Winsummer en Schaphalster Zijlvest in 1553 en 1555.

	Naam	Vad.nm.	Totaal
Abel	10	3	13
Adde		1	1
Aepke		1	1
Aibe(t)		2	2
Aike		2	2
Ailke	4	1	5
Albert	14	16	30
Aleff	1	2	3
Aleyt	3		3
Alle	3	1	4
Allert	3	3	6
Almer	1		1
Amke	1		1
Anna	7		7
Anne		1	1
Arent	7	5	12
Azinge	5	2	7
Asse	2		2
Athe	1	1	2
Ave		1	1
Balthazar	1		1
Barneke	1		1
Barolt	1		1
Bartholomeus	5		5
Bartholt	6		6
Bartruyt (Beertgen)	2		2
Bawe (Baeuke)	2	1	3
Beenke (Bene)	1	2	3
Benne		2	2
Berent	5	2	7
Bewe		1	1
Boele	3	4	7
Boye	1		1
Bonne	3		3
Borcher		1	1

	Naam	Vad.nm.	Totaal
Bouke	1		1
Brant		4	4
Broerke		3	3
Bruin	7	1	8
Buser	1		1
Derck	27	10	37
Detert	2		2
Dieuwer	1		1
Dyne		1	1
Doe(d)e	6	4	10
Douwe	1		1
Drewes	3		3
Duert	2		2
Duthmar	1		1
Ebeke	1		1
Ebel	3		3
Eds(k)e	6	2	8
Eelske	1		1
Eetien	1		1
Egbert	5	6	11
Egge		1	1
Eilert	3		3
Eilke (Eelcke)	2		2
Eis(s)e	6	4	10
Elle (Elliken)	3	3	6
Eltke	1	1	2
Eme		2	2
E(i)ne(ke)	2	1	3
Engele		1	1
Engelbert	1		1
Enno	1	3	4
Ente(ke)	1	1	2
Eppe	3	8	11
Evert	8	7	15
Ewe (Eewke)	3	2	5
Ewolt	1		1

	Naam	Vad.nm.	Totaal
Febe		1	1
Feike	1		1
Fekel		1	1
Floris		1	1
Focke	2	9	11
Folkert	3	1	4
Foppe		1	1
Fosse	1		1
Frebe		1	1
Fre(de)rick	10	9	19
Fricke	3		3
Froede		2	2
Garbrandt	4	4	8
Garme(n)t (Garmelt)	4	2	6
Geecke		1	1
Gele		1	1
Geert (Gerrit)	34	15	49
Geertruyt (Geertgen)	2		2
Geese	1		1
Gybe	1		1
Gyse	3	2	5
Goe	2	4	6
Goike		1	1
Goosen	1		1
Griete	8		8
Gruin		1	1
Hayo	2	3	5
Hans (Hanneken)	6		6
Harke	3	1	4
Harmelt	1		1
Harmen (Herman)	23	19	42
Hebel	1		1

Tabel Huizinga

men rond het jaar 800. Uit het feit dat Friesland toen bij Utrecht maar Groningen bij Münster gevoegd werd, maakt hij op 'dat de Lauwers reeds meer dan duizend jaar de taalgrens was', want het is bekend 'dat de Kerk bij deze aangelegenheid met grote wijsheid optrad'.

Onder het trefwoord *Grunnegers* argumenteert hij in de tweede druk tegen de gedachte dat uit het voorkomen van oude stukken in het Fries

geconcludeerd kan worden dat die taal dan ook gesproken werd: er zijn meer officiële documenten in het Latijn.

Het is vervolgens geen wonder dat Ter Laan op minder dan twintig plaatsen in zijn *Nieuw Groninger Woordenboek* (1952) een verwijzing naar het Westerlauwerse Fries maakt. *Ang, biesjoager, daauwwurm, gedipt, haainen, hiktje, klunderbeun, kluun, kwiereg, oetschoaien, ouzen, schreur, soepeerns, tuddeldoef, vring* en bij de Aanvullingen *tamper*, dat zijn de enige die ik heb gevonden. Verwijzingen naar het Drents komen bij Ter Laan slechts twee keer voor, het Oost-Fries scoort met ruim twintig maal relatief het best. In het algemeen illustreren de cijfers dat Ter Laan niet veel naar verwante talen keek maar zich op het Gronings concentreerde.

Ter Laan als eenling

Deze verbetenheid tegen de talige ontfriesing van Groningen is opvallend. Voor het uitkomen van dit woordenboek waren er twee academische proefschriften verschenen met het Gronings als onderwerp. De Vries (1895) merkt op dat zijn Noordhorns een Nedersaksisch dialect is 'dat op oorspronkelijk Friesch taalgebied is gaan heerschen' en dat daarom 'evenals de andere Westerkwartiersche en de Hunsingoosche, Fivelingoosche en Oldambster tongvallen, nog enkele Friesche resten bewaard' heeft. De Friese 'indringers' van recentere datum zijn daarentegen zo gering in aantal, dat De Vries het geen 'Friso-Saksisch' wil noemen: 'Integendeel, alle eigenaardigheden, die we in onzen tongval als kenmerkende verschijnselen van ontwikkeling waarnemen, vertoonen geheel en al ontegenzeggelijk een zuiver Saksisch karakter.'

Het Amsterdamse proefschrift van F.G. Schuringa (1926) behandelt primair de jongste dialecten van Groningen, die van de Veenkoloniën. Schuringa volgt de weergave van Huizinga geheel. Ook G.G. Kloeke is het enkele jaren na Huizinga's opstel in dezelfde bron blijkbaar helemaal eens met de opvatting 'dat de Friesche ondergrond (in Groningen S.R.) grootendeels is overwoekerd' door vreemde invloed, in hoofdzaak uit Saksische streken. Hij wijst daarnaast ook op Duitsers onder de kolonisten.

L.E. Schmitt veegt in 1942 de vloer aan met Ter Laans argument dat de rechtsbronnen van Groningen en Oost-Friesland in de periode van de dertiende tot de vijftiende eeuw weliswaar Fries waren, maar dat dit enkel iets

zegt over wat de schrijftaal was: juist de rechtstaal is bij alle Germaanse volkeren de volkstaal geweest.

Heeroma heeft enkele malen over het ontstaan van het Gronings geschreven, bijvoorbeeld in 1951. Hij gebruikt met name concrete begrippen en kijkt naar hun dialectgeografische verspreiding. Vervolgens probeert hij 'als de archeoloog, zijn "taalterp" laag voor laag' af te pellen, waarbij hij voor de jongste laag wijst op de eigentijdse invloed van het Nederlands 'als gevolg van kerk en school, krant en radio'. Onder deze drie eeuwen dikke laag van de Hollandse expansie ligt die van de expansie vanuit Westfalen. Een belangrijk argument ziet Heeroma in het toenemende aantal diftongeringsgevallen (met name *ai* en *ou*) van west naar oost, met als toppunt Westerwolde. Een exacte tijdsaanduiding geeft Heeroma niet, of het moet zijn dat de Westfaalse laag boven de Friese laag ligt. Bestudering van oude documenten zou een preciezere datering mogelijk moeten maken. Maar tussen de Westfaalse en de Friese laag bevindt zich nog een Frankische: 'de verdringing van het Fries in Groningen is een onderdeel geweest van het eeuwenlange proces van de frankisering der noordelijke Nederlanden'. Dat dateert Heeroma op de periode van ongeveer 1000 tot 1400. Bij zijn verdere diepteboringen volgen we Heeroma nu even niet.

Naarding sluit zich in 1961 nauw aan bij Heeroma. Hij prefereert de term *vernederduitsing* om tot uitdrukking te brengen dat het Fries niet verdwenen is uit de Ommelanden maar naar de achtergrond is verdrongen: 'Want overal waar men graaft in zijn bodem delft men Oudfriese relicten op. In woordvoorraad, woordvorming, taalklank en accent stuit men op zovele inheemse frisismen, dat men het dialect moeilijk Saksisch kan noemen.' Gronings en Fries noemt Naarding 'zusters, of liever: ontwikkelingsvormen van twee zusterdialecten, het Wester- en het Oosterlauwerse Oudfries.'

De kwestie die de geschiedenis van het Gronings kennelijk vormde, draait om het vroegere Fries in deze provincie, het Oudfries. Is daar nu nog veel over te doen? H. Feenstra heeft in 1998 *Duizend jaar Gronings taallandschap* 'in cultuurhistorisch perspectief' geplaatst. Hij periodiseert betrekkelijk eenvoudig een Oudfriese periode tot 1400, gevolgd door twee eeuwen die door het Middelnederduits gekarakteriseerd worden, als regionaal gekleurd

onderdeel van de lingua franca van de Hanze. Na 1600 is Groningen, Stad én Ommeland, als zevende gewest opgenomen in de Republiek der Verenigde Nederlanden. De oriëntatie op het aangrenzende Duitsland, waaronder Westfalen een belangrijke plaats innam, gaat dan allengs over in een gerichtheid op West-Nederland, langzamerhand inclusief de taalkundige effecten daarvan.

Ook in de *Nieuwe Groninger Encyclopedie* (1999) wordt onder het trefwoord *Fries* de opvatting gehuldigd dat het volgende de 'meest waarschijnlijke verklaring' is voor de ontfriesing van Groningen: 'de allesoverheersende positie van de stad Groningen in de Ommelanden heeft geleid tot overname, eerst in het schriftelijke verkeer, daarna ook in het mondelinge taalgebruik, van de in deze stad gebruikte taalvariant.' Het is Huizinga's 'schuchtere proeve' in een notendop. Ter Laan heeft luid protest tegen de conclusies aangetekend – niet tegen de methodische waarde – maar hij heeft geen zichtbare medestanders gekregen.

Heeroma's visie had een grote omvang. Enerzijds groef hij als archeoloog tot voor-Ingweoonse diepte. Dat is zo ver terug, dat het alleen al lastig te dateren is – lang geleden, ergens na het Protogermaans. Daartegenover staat de voorzichtige benadering van de eigen tijd bij Heeroma. Hij wijst op de, meevallende, invloed van het Nederlands, maar houdt daarnaast rekening met andere contemporaine invloeden. Hij heeft het daarbij over een zaak voor nadere detailstudie, namelijk 'eventuele jonge groningismen, die bijvoorbeeld in de Stad of een ander provinciaal centrum zijn ontstaan en zich vandaaruit over een groter of kleiner deel van de provincie hebben verspreid.' En hoever gaat eventuele Friese invloed op het Gronings? 'Kloeke heeft gewezen op de jonge expansie van het Friese beleefdheidspronomen *joe* in het Groningse Westerkwartier en zelfs nog over het Reitdiep heen. Helemaal zuiver is dit voorbeeld echter niet, omdat het Hollandse *u* bij het veldwinnen van dit *joe* een zekere ruggesteun kan hebben gegeven. Voorlopig zij deze Friese invloed, als complicerende factor in de jongste Groningse taallaag, pro memorie vermeld.' Met *joe* sluit Heeroma mooi aan bij de jeugdherinneringen van Johan Huizinga, een vorm die hem vanuit het Stadse *jou* bekend moet zijn voorgekomen. Vreemd, dat het Friese *jou* hem zo verachtelijk voorkwam: dat moet in Huizinga's tijd net als nu als *jo* uitgesproken zijn.

Ongunstig *kuutjebuutjen*

Een Nederlander die Fins leert, loopt grote kans een alledaags begrip als *vuokra* tegen te komen. *Vuokra* betekent huur. Dat Fins lijkt door de opvallende vorm een moeilijk woord, maar dat is het bij nader inzien helemaal niet voor een Nederlander.

Nederlanders hebben het veel gemakkelijker als zij zich in het dialect van een stad als Berlijn of het omliggende land verdiepen, een 500 kilometer van Groningen. Vanaf de twaalfde eeuw zijn delen van Oost-Duitsland in ontginning gebracht door vroegere landgenoten van ons en dat is tot op de dag van vandaag in de streektaal terug te zien. Berlijn en het omliggende land Brandenburg bezitten sinds 1996 een woordenboekje waarin het dialect van dat gebied beschreven wordt. Dat laat op vele manieren een botsing van culturen zien. De Oost-West-tegenstelling wordt bijvoorbeeld heel duidelijk door het grote aantal woorden van Slavische herkomst en de tegenstelling tussen chic en minder chic blijkt uit allerlei Franse. Maar op tal van plaatsen zien we de aanduiding 'Nederlands' bij bijvoorbeeld de woorden *gau* (gauw), *knielen, Kant* (broodkapje), *Fenn* (ven) en *babbeln* (babbelen).

Daarnaast hebben Groningers – en anderen hier uit de buurt – de verrassing dat zij nog veel en veel meer in de taal van de miljoenenstad Berlijn kunnen herkennen op basis van hun eigen dialect: het Gronings en het Berlijns hebben een geschiedenis die deels samenvalt. Daar kunnen ook weer Franse woorden in zitten, zoals bij het Groningse *lebait,* dat in het Berlijns *labét* is en bijna hetzelfde betekent: bij ons 'een beetje ziek', daar 'doodop, bekaf'. Het werkwoord *verbiestern* herkennen we eenvoudig van elkaar (zich vergissen) zoals een Berlijner en een Groninger geen moeite hebben met elkaar te verstaan bij *bannig* of *bandeg,* bij beide talen betekent dat 'druk bezig'.

In het Berlijns heten uitvluchtjes *wippchen*, in het Gronings zijn *wiepkes* praatjes, grapjes. In Ter Laans woordenboek staat een *boeba* genoemd als een lompe, onvriendelijke man. In dat Berlijnse van Wiese is een *buback* een kinderschrik, boeman of een... onweerswolk.

Het mooiste Groningse woord in dat Berlijnse boekje is wat wij kunnen schrijven als *kuutjebuutjen*. Dat is alleen al een lust voor het oog, net als *kuutjebuten*, dat hetzelfde betekent, 'ruilen'. Kinderen doen dat vooral. Vroeger gebeurde het met knikkers, nu met Pokémon-plaatjes. Ter Laan noteerde erbij dat het een ongunstige klank kreeg als het van volwassenen gezegd werd, en dat is een treffende aanvulling. Want wat betekent *kütbüten* in het dialect van Berlijn en omgeving? Onzuivere, bedriegelijke praktijken uitoefenen...

Ruilen en oneerlijk zijn vormen onderdeel van een glijdende schaal en er zit blijkbaar een gering verschil tussen. Datzelfde moet het geval zijn met dat Finse woord *vuokra*. Daar hoeven maar een paar veranderingetjes in aangebracht te worden om het als *woeker* te herkennen, en dat is precies waar *vuokra* op teruggaat. Van woeker naar huur is een vriendelijke ontwikkeling in de betekenis, de omgekeerde weg van de verschuiving van ruil naar bedrog. Bij beide woorden is het een feest der herkenning voor wie meer dan één taal naast elkaar kan leggen. Meertaligheid verschaft vreugde, om het even of het nu om het Fins, Frans, Nederlands, Berlijns of Gronings gaat.

6. Houding tegenover het Gronings van sprekers en niet-sprekers

Van Aafke tot Willemtje

Toen Huizinga naging welke namen Groningers in verschillende periodes aan hun kinderen gegeven bleken te hebben, sprak hij enkele malen van *mode.* Hij wees erop dat de taalgeschiedenis leert, dat taalverlies in de regel niet samengaat met naamverlies. Bovendien was 'de boersche naamgeving' volgens Huizinga over het algemeen conservatief. Mode en conservatisme verdragen zich niet in alle opzichten. Hoe behoudend zijn we tegenwoordig in het doorgeven van voornamen? Kunnen we uit het naamgevingsgedrag iets afleiden over de houding van de sprekers van het Gronings?

Voor dat doel is van een betrekkelijk willekeurige plaats in Groningen voor een bepaald jaar een vergelijking getrokken tussen de eerste voornaam van ieder die toen als pasgeborene aangemeld is bij de burgerlijke stand van die gemeente en van degenen die in diezelfde periode overleden zijn. De gemeente is Bedum, een forensenplaats even ten noorden van de stad Groningen en daarmee een beetje stads en plattelands tegelijkertijd. De periode van onderzoek betreft het jaar 1994. 'Verlies' is aan de orde wanneer het beeld van de officiële voornamen van de overledenen duidelijk verschilt van dat van de bij de Burgerlijke Stand als geborenen aangemelde personen. We beginnen daarom met te kijken naar de overledenen. In de volgende lijst zijn ze alle 72 genoemd, er is niet getotaliseerd bij gelijkluidende namen. Op deze manier komt frequentie duidelijker naar voren.

Aafke	Derkje	Hendrik	Johannes	Pieter
Aalbert	Dienus	Hendriktje	Jurjen	Pieter
Aaltje	Eilke	Hilbrand	Klasina	Roelf
Aaltje	Eliza	Jacob	Ko	Stoffer
Abel	Evert	Jacob	Kornelis	Tetje
Albertus	Freerktje	Jakob	Kornelis	Tjeert
Anje	Geale	Jakob	Laurentius	Trientje
Annechiene	Gerard	Jan	Lolkje	Trijntje
Berend	Grietje	Jan	Louwe	Trijntje
Bontje	Harm	Jantinus	Martinus	Trijntje
Bouktje	Harm	Jantje	Martinus	Willemtje
Catharina	Harmen	Jantje	Meiltje	William
Cornelis	Harmina	Jantje	Metje	
Cornelis	Helena	Jibbe	Pieter	
Cornelis	Henderikus	Johanna	Pieter	

De laatste is de opvallendste, als Engelse naam. Zijn overlijdensjaar is bovendien ongebruikelijk, te weten 27. De meest frequente namen van de overledenen zijn:

de groep rond Jan (Jan, Jantje, Jantinus),
Trijntje en Trientje,
Pieter,
de groep rond Harm (Harm, Harmen, Harmina),
Cornelis
Henderikus/Hendrik/Hendriktje

Van Adriana tot Yvonne

Een aantal andere bijzonderheden aan de lijst van overledenen zullen we zien wanneer we deze confronteren met het overzicht van de geboren personen:

Abdirasaq	Andika	Anniek	Bendita	Charlotte
Adriana	Angelique	Anouk	Berend	Christian
Albert	Aniek	Awale	Carmen	Christian
Alice	Anne	Bartholomeus	Casper	Corine

Corine	Harm	Julia	Martijn	Robbin
Daniel	Harm	Kai	Martijn	Robert
Danielle	Harmina	Katherina	Martijn	Robin
Danielle	Harrold	Kiki	Martin	Robin
Debbie	Ina	Kim	Matthijs	Roosmarijn
Demy	Inge	Kimberly	Maxime	Rosan
Dennis	Irene	Kornelis	Menno	Samantha
Dorien	Irene	Laura	Merel	Samuel
Dorienke	Iris	Lennart	Michael	Sanne
Elien	Iris	Lennart	Michael	Sharon
Eline	Iris	Leonie	Michel	Sjoerd
Elizabeth	Jacoba	Leonne	Mireille	Suzan
Els	Jan	Lianne	Mirjam	Tara
Elsbeth	Jan	Lieke	Nathalie	Teun
Erika	Janine	Linda	Nicole	Thiadrik
Esra	Janine	Lisanne	Niels	Thirsa
Femke	Jasper	Lisette	Nienke	Thom
Fleur	Jelmer	Lisette	Patrick	Tim
Floyd	Jeroen	Lotte	Paul	Titus
Fokke	Jeroen	Maaike	Paul	Trijntje
Frank	Joanna	Malou	Paulien	Vera
Geertje	Joanneke	Manon	Pieter	Wendy
Gerhard	Joep	Marieke	Reina	Wester
Gerrit	Jordy	Marjon	Rianne	Wienard
Gislaine	Jos	Mark	Rik	Yvonne
Hans	Joshua	Mark	Rinkje	
Harm	Judith	Martijn	Rob	

Het aantal geboortes (153) bedraagt iets meer dan het dubbele van het getal aan overleden personen in 1994 in Bedum. Dat is alleen het kwantitatieve verschil, kwalitatief is het onderscheid opmerkelijk.

Zoals *William* bij de overledenen apart geplaatst moest worden op grond van zijn leeftijd, zo laten we *Abdirasaq*, *Awale* en *Bendita* buiten beschouwing: op grond van hun familienaam is evident dat zij van allochtone herkomst zijn. Wat zijn nu de dominante trekken in het beeld van de naamgeving in 1994?

Jan treffen we tweemaal aan als geborene (dat aantal is tien minder dan verwacht op basis van het aantal overledenen) en in plaats van *Jantje* is het nu tweemaal *Janine*.
Trijntje komen we eenmaal tegen: zeven keer minder dan verwacht.
Pieter zien we één keer (zeven keer minder dan verwacht).
Harm en *Harmina* komen we vier maal tegen (vier keer minder dan verwacht).
Cornelis en *Hendrik* zijn uit het beeld verdwenen, of we moeten *Corine* als voortzetting van de eerste willen zien.

Maar veel belangrijker is de totale sfeer die de namen ademen:
- Er is een veel grotere variatie bij de nieuwe namen.
- Vrouwelijke namen bestaan bij de overledenen vaak uit een verkleiningssuffix (en dan vooral een regionaal getint suffix) achter een mannelijke voornaam. Bij de jongeren is dat alleen nog maar in uitzonderlijke gevallen aan de orde.
- Typisch regionale namen zijn bijna geheel van het toneel verdwenen en zijn nu geïnternationaliseerd tot *Alice, Angelique, Carmen, Debbie, Dennis, Floyd, Gislaine, Harrold, Jordy, Julia, Kim, Lennart, Lisanne, Malou, Maxime, Mireille, Nathalie, Nicole, Patrick, Robin, Roosmarijn, Samantha, Sharon, Titus, Wendy* en *Yvonne.*

Zij vervangen de Bedumers *Aalbert, Annechiene, Derkje, Freerktje, Hendriktje, Jurjen, Ko, Metje, Stoffer, Tetje, Tjeert* en *Willemtje.*

Zegt het iets over de houding tegenover het dialect, dat de voornamen zo ingrijpend veranderen door toedoen van de ouders? In ieder geval gaat het samen met een zeer sterk verminderd aantal personen dat van jongsaf Gronings leert spreken. Ook zonder dat daarvoor speciaal onderzoek gedaan is onder de reeks van *Adriana* tot *Yvonne*, kunnen we gevoeglijk aannemen dat met maar een zeer gering aantal van hen thuis primair het Bedumer dialect gesproken wordt: impressies uit de praktijk stemmen in dat opzicht geheel overeen met wat uit de schaarse onderzoeken naar dergelijk taalgedrag naar voren komt. Ja, naamgeving zegt daarom waarschijnlijk iets over de sfeer die ook de houding tegenover het Gronings mee bepaalt: ouders willen dat hun kinderen deel uitmaken van een ruimere wereld dan de omgeving Noord-Groningen, geven hun namen die op ruimere schaal passen en leren ze een taal met een royalere actieradius.

Hoe belangrijk is het Gronings?

Hoe terecht is het om de naamgeving en de taalkeus op één lijn te stellen? Hier schuilt een lastig probleem, want veel taalsociologisch onderzoek is er in Groningen niet gedaan – Huizinga zou allicht ogenblikkelijk aan het verschil met de situatie in Friesland refereren. Maar het weinige dat er in dit opzicht bekend is, past bij dat beeld.
In 1995 heeft RTV Noord een onderzoek laten doen naar de mate waarin inwoners van Groningen zichzelf beschouwden als dialectspreker. Van de ondervraagden die ouder waren dan 65 jaar gaf 79% aan Groningssprekend te zijn. Bij de jongste leeftijdsgroep die aan het onderzoek mee deed, de categorie 18-25 jaar, was dat 44%. Alle tussenliggende cohorten lagen daar feitelijk regelmatig tussen en het algemene beeld is daarmee duidelijk: het aantal sprekers van het Gronings loopt regelmatig terug.

Hoe zeggen de verschillende leeftijdsgroepen te staan tegenover het dialect van de provincie Groningen?

Het Gronings is...

leeftijdsgroep	heel belangrijk	belangrijk	beetje belangrijk	niet belangrijk	weet niet
18-25 jaar	14%	36%	22%	28%	0%
26-35 jaar	16%	42%	26%	15%	1%
36-45 jaar	26%	37%	17%	17%	3%
46-55 jaar	31%	37%	16%	15%	1%
56-65 jaar	43%	34%	7%	15%	1%
› 65 jaar	45%	25%	11%	13%	6%

Tabel 1. *Oordelen omtrent het Gronings (1995)*

Dat het Gronings *heel belangrijk* is blijkt een leeftijdsafhankelijk oordeel: hoe ouder men is, des te meer is men het ermee eens, hoe jonger hoe minder instemming er met de stelling betoond wordt. Dat sluit precies aan bij de uitkomsten van het afnemende aantal sprekers van het Gronings.

Kennelijk vinden de sprekers van het dialect het Gronings duidelijk van

meer belang dan de niet-dialectsprekers: de instemming met *heel belangrijk* loopt althans parallel over de leeftijdsgroepen.

Gemiddeld de meeste instemming bij de keuze uit het rijtje *heel belangrijk*, *belangrijk*, *beetje belangrijk*, *niet belangrijk* en *weet niet* wordt gevonden in de tweede mogelijkheid, *belangrijk*. De twee jongste groepen scoren daar althans hoog. Daarmee is het oordeel over het belang van het Gronings in alle leeftijdscategorieën positief, want minstens 50% kiest voor *heel belangrijk* of *belangrijk*.

Niet belangrijk wordt met afstand het meest geantwoord door de jongste deelnemersgroep, 28%.

Uit het onderzoek blijkt dat het opleidingsniveau en het spreken van het Gronings negatief gecorreleerd is – lager opgeleiden spreken het dialect meer dan hoger opgeleiden. Een andere uitkomst moet daaraan verbonden worden. Lager opgeleiden vinden het Gronings weliswaar belangrijker dan hoger opgeleiden, maar de cijfers liggen iets anders dan verwacht mocht worden.

Gronings in ere houden is ...

opleiding	(heel) belangrijk	sprekers
lager onderwijs	73%	90%
lbo/lavo/mavo	67%	77%
havo/vwo/mbo	64%	61%
hbo/universiteit	56%	40%

Tabel 2. *Dialectoordeel en opleidingsniveau (1995)*

Naar verhouding staan hoger opgeleiden positiever tegenover het Gronings dan lager opgeleiden – misschien moeten we nu wel concluderen dat de niet-sprekers het Gronings belangrijker vinden dan de sprekers.

Vooruit tegen het plat

Al deze feiten staan allicht niet los van elkaar. Een korte generalisering met een betrekkelijk los karakter komt neer op het volgende.

Voor een lager opgeleide dialectspreker is dat Gronings voor zijn gevoel misschien wel de belangrijkste handicap geweest in z'n stappen op de maatschappelijke ladder. Voor een hoog opgeleide niet-dialectspreker hoort de streektaal bij de regio en maakt daar mede de charme van uit, wellicht als contrast met het Nederlands.

Het gros van de mensen in Groningen, van oudsher een dialectsprekend milieu, wil kansen hebben om verder te komen in de wereld dan de nabije regio, wil meer dan de ouders en zeker dan de grootouders deel uitmaken van een grotere wereld. De eerste zichtbare stap daarin kan die van de gewijzigde naamgeving van de kinderen zijn – een distantiërende daad. Aangezien de naamgeving sterk bepaald wordt door modes, versterkt het groepsgedrag het individuele en gaan ook die ouders mee in een richting die ze niet uit zouden zijn gegaan als ze louter zelf hun keuze zouden hebben bepaald.

De tweede stap – ongetwijfeld ook conjunctureel van aard – is die van het opvoeden van de kinderen in een andere taal dan zelf van huis uit meegekregen. Van het kleinere, knussere dialect naar het zakelijker Nederlands dat op veel grotere schaal bruikbaar is. Grootouders zullen deze gang van zaken op grond van het vooruitgangsstreven eerder aanmoedigen dan trachten te verhinderen.

Een paar praktische factoren versterken deze tendensen: een grotere mobiliteit, die ook meer huwelijken over enige afstand tot gevolg heeft; een algemeen verhoogd opleidingsniveau; en een grotere wereld als gevolg van met name de televisie.

Het zou misschien allemaal heel anders kunnen liggen als de eentalige thuissituatie van het Gronings destijds vervangen was door een tweetalige, die van het Gronings en het Nederlands sámen, en in harmonie. Dat is niet gebeurd en daarmee werd het ene eentalige ingewisseld voor het andere eentalige, maar dan in een proces van geleidelijkheid. Daarbij moeten het allereerst de wat hoger opgeleide kinderen geweest zijn die (al of niet vertrokken) hun kinderen in het Nederlands gingen opvoeden. Op die manier werd het Nederlands tot de carrièretaal en het dialect bijgevolg tot een handicap. Interessant is in dat opzicht hoe de opkomende tweetaligheidsrelatie Nederlands-Engels zich zal ontwikkelen.

Deze negatieve houding, verborgen misschien maar ook wel eens uitgesproken, komt op meer of minder subtiele manieren aan het licht in het dialect zelf. Allereerst strikt taalkundig in een aanpassing van het Gronings aan het Nederlands. De standaardtaal is dan niet alleen de norm voor de varianten binnen het Nederlands maar is dat ook geworden van een streektaal die er feitelijk los van stond. Er is toch geen enkele andere reden dan enkel en alleen de aantrekkingskracht van het ABN te bedenken waarom het Noord-Groningse *twij mirregs* 'twee middagen' verandert in *twij middoagen*?

In de standaardtaal is een veel strengere tweedeling aanwezig dan in het Gronings het geval was, dat wil zeggen tussen het spreken over mensen tegenover het spreken over dieren. In inmiddels gedateerd Gronings was het volstrekt gewoon om over 'je hoofd' te spreken van *dien kop. Ik kon mien kop ter nait bieholden* was geheel normaal voor 'ik kon m'n hoofd er niet bij houden'. In het Nederlands was *kop* gereserveerd voor dieren en voor eerder grof taalgebruik en de invloed op het Gronings leidt daarom tot het verdwijnen van een begrip als *kopzere* 'hoofdpijn'.

Het Nederlands onderscheidde nauwkeurig tussen man en vrouw, koos in dat verband bijvoorbeeld precieze voornaamwoordelijke aanduidingen: *hij* en *hem* voor de man, *zij* en *haar* voor de vrouw. Dat cultuurbepaalde onderscheid heeft het Gronings zonder twijfel ook vanaf het begin gehad, maar kennelijk op een iets minder nauwkeurige manier. Jan Sonius Swaagman won de prijsvraag over oorsprong en kenmerken van het Gronings, uitgeschreven door de Letterenfaculteit van wat destijds de Hogeschool van Groningen heette, vroeg in de negentiende eeuw. Het eerste wat hij in § 31 schrijft over de voornaamste grammaticale vormen is: 'Vroeger schijnt er (...) in het geheel geen verschil te hebben bestaan tussen mannelijk en vrouwelijk. (...) Zo hoorde ik onlangs een plattelander grappend over een meisje vertellen 'hi *het gusteravond ook 'en vent had, maar dy is van* hom *ofloopen, en het* hom *in de harbarge veur 't gelag zitten laten*': voor '*zij heeft gisteren avond ook een' jongman (vrijer) gehad, doch deze is van haar afgeloopen en heeft haar in de herberge voor het gelag laten zitten.*'

Negatieve betekenisontwikkeling

Swaagman schreef zijn antwoord in het Latijn: wat in Groningen universitair de gangbare taal was in 1824 (althans voor de aspirant-theologen en studenten in de Letteren) was dat niet heel lang meer. Het Latijn verloor terrein aan het Nederlands. In Swaagmans woordenlijst, opgenomen in *Caput tertium*, schrijft hij onder het trefwoord *boksen*: *Cinctus*, *braccae*; Dan. *buxer*, Inf. Sax. *böxe*, TEN KATE a *boksleer*; cf. WEILAND in voce *bokse*.

Op deze manier was het toenmalige woord *boksen* achtereenvolgens van een Latijnse vertaling voorzien, in verband geplaatst met een allicht verwant Deens en Nedersaksisch woord. De etymologie zoals te vinden bij Ten Kate stond er voor de volledigheid achter, net als een verwijzing naar Weiland. In die opsomming fungeert het Gronings als een neutrale variant te midden van andere talen.

Boksen bij Swaagman werd later *boksem*. Misschien is daar dezelfde klankverandering te bespeuren als in *pruim*, tenminste wanneer we dat van het Franse *prune* hebben ontleend. Dat is alleen een wijziging van een medeklinker. Een *boksem* was een 'broek', om het even of het een boven- of onderbroek was. Wás. In de tweede druk van zijn woordenboek voegt Ter Laan in 1952 aan het eind van het lemma *boksem* niet strikt onbevooroordeeld het volgende toe: 'In sommige kringen is *boksem* niet netjes meer en moet men *brouk* of zelfs *broek* zeggen. Enkelen zijn al toe aan *pantalon*.' Wie momenteel in Groningen vraagt wat een *boksem* is, zal naar alle waarschijnlijkheid te horen krijgen dat deze althans niet op zondag gedragen wordt, misschien nuttig is bij vuil of onaangenaam werk en versteld of vervangen moet worden.

De betekenisgang van *boksem* is het voorbeeld van een pejoratieve ontwikkeling, het vormt een stille getuige van de houding van dialectsprekers tegenover hun eigen moedertaal – hoe positief ze daar in enquêtes ook tegenover zeggen te staan. Een *wicht* is op dezelfde manier niet meer neutraal voor 'meisje', een *kerel* of *kereln* niet meer voor 'man' en *voar* en *mouer* zijn al net zo als onfatsoenlijke aanduidingen voor vader en moeder afgeschaft.

Plattelanders over de Stad

Ter Laan was het niet eens met de gedachte dat Groningen vanuit de hoofdstad ontfriest is: afgezien van het feit dat iets Fries moet kunnen zijn voor er

ante literam *r*. Tunc enim longius recedit dialecti nostrae pronuntiatio a Belgica ſive Gallica pronuntiatione *eu*, et accedit e contrario magis ad Germanorum *ö* breve. Sic ex. g. dicunt Groningani *körf*, *börg*, *zörg*, *mörgen*, *Nörg*, *dörſchen* etc. pro *korf*, *borg*, *zorg* etc.

Pyter.

Jaap, wat bist 'en lösſe börger!

Jaap.

Ja, ik bin gein ſtarke zörger.

In iis tamen, quae *o* longum habent ante *r*, ſonat *o* magis, ut in Belgico *heur* et *keur*; ut *hören*, *ſtören*, *vörhoes*, *dörgang*.

Ab his tamen nonnulla ſunt excipienda, quae nullam patiuntur permutationem, inter quae referenda ſunt *moor*, *beloven*, *ſtoof*, licet, uti vidimus, *ſtoven* mutetur in *ſteuven*. Et ſic non permutantur *groot*, *lood*, *ſnood*, *verloren*, *vermoorden*, et multa alia.

§ 26.

Diphthongus, ſi ſit, *oe* mutatur in ſonum, qui est intermedius *ou* inter et *au*, (ſcribam igitur in posterum *ou* vel *au* ad libitum) quae permutatio, quod antea iam cap. I, ſect. II, § 17, videre licuit, tam, quam pleraeque reliquae, etiam inferiori Saxonicae linguae accepta est referenda. Sic dicitur *ik mout dat doun*, pro *ik moet dat doen*, et ſic quotidie audimus *raut*, *kauke*, *gaud*, *dauk*, *kou*, *houd*, *bloud*, *bekoulen*, *touvoueren*, *ſnoueren* etc. pro *roet*, *koek*, *goed*, *doek*, *koe* etc.

't Wief is zunig; dat 's genoug....
Maar, daar is Jan Mugges kroug.

Saepius etiam diphthongus *oe* permutatur cum *ui*, quod ex *vluiken*, *pruiven*, *zuiken*, *ruijen*, *ſnuijen*, *ſnuipen*, *vluijen*, *muij*, *muite*, *beruierte*, *gevuil*, pro *vloeken*, *proeven*, *zoeken*, *roeijen* etc. effici potest. Permutatio tamen in *au* vel *ou* uſitatior videtur, quam in *ui*. In nonnulliś etiam manet *oe*; ut in *koets*, *toets* et etiam in *boer*, quod eo magis mirandum videtur, quia *boer*, proprie nihil aliud est niſi *bouwer*.

Jaap.

Maar ik zol dien kouke pruiven.

ontfriest kan worden, had hij moeite met de theorie dat het veranderingsproces zich vanuit de stad Groningen voltrok. Het is verleidelijk voor de veronderstelde achtergrond van Ter Laans opvattingen te refereren aan wat Groningers denken over de status van de verschillende dialecten in hun provincie. Uit afvraging (1991) blijkt dat de meeste reageerders vinden dat er niet een 'beste Gronings' bestaat, maar van degenen die denken dat er wél zoiets is, vindt slechts 8% dat dat het dialect van de Stad Groningen is. Vinden de meeste sprekers dat hun eigen variant – als ze dan al moeten kiezen – het beste is, voor de Stad is dat vrijwel niet het geval. Om het meest sprekende verschil aan te geven, vergelijken we de inzenders uit Noord-Groningen met de stedelingen: 88 van de 89 Noord-Groningers (99%) vindt het Noord-Gronings het beste, tegenover slechts 1 van de 11 Stadjers het Stads (9%).

De houding tegenover het Groninger stadsdialect is daarmee duidelijk negatief te noemen. Kan dat bij Ter Laan hebben meegespeeld? En heeft hij zich niet gerealiseerd dat de wereld er, talig gezien, in 1500 essentieel anders uit zag?

De Groninger schrijver Jan Boer (1899-1983) was in allerlei opzichten ook anderszins actief in wat de Groninger wereld heet. Zo publiceerde hij in 1961 *Aanzain en wezen van 'n moudertoal*, een kort pleidooi voor het ontwikkelen van een taalstrijd tot behoud van het Gronings, nauw onderscheiden van het Standaardnederlands. Taal noemt hij daarin een instrument dat bespeeld moet worden. Het Noord-Gronings ziet hij als een harmonica, het Veenkoloniaals als een draaiorgel, de taal van het Westerkwartiers is voor hem een fluit, het Westerwolds een gitaar en de Oldambtster variant een saxofoon; alles wat zij voortbrengen samen maakt de rijkdom van het Gronings uit. En wat is het aandeel van de Stad, waar hij woonde en het laatste deel van zijn loopbaan als onderwijsinspecteur doorbracht? Het stadse Gronings ontbreekt in het orkest dat Boer dirigeert, ook al noemt hij deze variant eerder in de tekst *potjebuul van allerhande dialekten*. Een allegaartje, uitgedrukt in een woord met de betekenis 'snel met warme melk bereid meelgerecht', dat in het noordelijke Gronings van Boer negatieve connotaties bezit. Dat kan allemaal geen toeval zijn.

Sassen merkte in de dialectatlas van Groningen en Noord-Drenthe op dat het stadsdialect niet in hoog aanzien stond bij de plattelandsgroningers en dat het vooral in 'volksbuurten' gesproken werd. In diezelfde atlas viel op dat de Stad een relatief groot aantal varianten als vertalingen te zien gaf, duide-

lijk meer dan in de provincie. De Stad leek in 1960 verder op de weg van gelijkschakeling met het Nederlands dan de Ommelanden.

Daar komt nog iets bij. Er zijn enkele vroege observaties over het sociale aspect van het Stadsdialect. Bolland zegt in 1879 dat het Gronings dat hij bespreekt 'slechts door lieden van den geringeren stand onvermengd wordt gesproken'. Afman schrijft vijf jaar later een stads toneelstuk (*'n Leugen die wat gouds oetwarkt*), en legt daarbij vooraf uit dat het gaat om de tongval die binnen Groningen 'bij de mindere klasse gesproken wordt'. In 1879 en 1884 zijn dergelijke sociale depreciaties nog niet te vinden op het platteland. Daar duurt het nog zeker een halve eeuw voor het Gronings ook een sociolect geworden is.

Was 't zoo bedould ...?
(Dialect van de stad).

Ze was meschien 'n twintig joar,
En ston op aigen bainen,
Dou z'oet heur loug noa stad tou trok
Bai grodelu te dainen.

Al was ze eerst wat plat en grof
En druig ze dörpsche klairen,
Het duurde nait hail laank of zai
Begreep de stadsmenairen.

Mevrouw zee dit en wees heur dát,
Het wicht luit zuk gezèggen;
Zoo leek 't dat met heur op den duur
Wel eer vol in te lêggen.

Mit ain ding har ze aibels last:
Ze kon nooit zachies proaten,
Het harde roupen – zoo gewoon –
Dat kon ze moar nait loaten.

As 't 's oavends elf uur bêrtied was,
Dan ruip zai: 'Wel te rusten!'
'Neen!' sprak mevrouw dou op 'n keer:
'Daar wol 'k niet in berusten.'

Ze zee dou doags doarnoa an maid:
'Zeg, meisje, wil eens luist'ren,
Schreeuw bij 't naar bed gaan niet zoo luid,
Je kunt nog beter fluist'ren.'

Mevrouw ging dou diezölfde dag
Des oavends op vesiede,
En 't wicht har schik in 't waark en was
Slim opgeroemd en bliede.

Moar dou het tegen èlm luip,
Dou mos ze toch noar binnen,
Ze zag d'r ieselk tegen an,
Moar wos niks te verzinnen.

Ze kon nait stil noar boven goan;
Doar zol ze lu met krenken.
Vair vrunden haar meneer te gast
Wat zol die van heur denken.

Dus stapte ze moar koamer in;
Wat keken dou dei vèrre,
Maid fluusterde meneer in 't oor:
'Zeg, ik goa nou noar bèrre.'

A'dam J. d. W.

(*Maandblad Groningen*, 9e jaargang 1926 p. 133)

Hoogelandelijkheden en een knauwende taal

Soms krijgt het Gronings op een verrassende manier landelijk aandacht. Dat is bijvoorbeeld het geval als dat gebeurt in de poëzie-rubriek die Guus Middag in *NRC Handelsblad* heeft, 'Vrije regelval'. Dat is een persoonlijk, wat lossig hoekje op een pagina over Nederlandse literatuur waarin Middag aandacht schenkt aan wat hem aardig lijkt, zonder zich te bekommeren over waar andere literaire recensenten het over hebben. De ene keer analyseert hij de tophit van Henk Westbroek ('Zelfs je naam is mooi'), de volgende lijkt het te gaan over de film 'De Poolse Bruid', maar in feite bleek Ede Staal het onderwerp te zijn en meer in het bijzonder zijn liedje over het Hogelaand. Een kleine vijftien jaar na het uitkomen op de elpee, later cd, heeft dat nummer via de film van Karim Traïdia attentie gekregen in een literaire rubriek van het Cultureel Supplement van *NRC Handelsblad*. Zoiets overkomt de Groninger letterkunde werkelijk niet vaak.

Guus Middag is er aangenaam door verrast. Hij noemt het naast een lofzang van Ede Staal op zijn eigen geboortestreek 'ook nog eens een prachtig gedicht – maar dat dan weer omdat het geen prachtig gedicht wil zijn en ook geen lof wil zingen, maar eenvoudigweg wil opsommen'. Zeventien voorbeelden van 'hoogelandelijkheden' telt Middag in de tekst van Staal en dan gaat het aan het eind opeens over de herinnering aan zijn eerste liefde: de liefde voor de omgeving valt opeens samen met die voor het meisje. Een wonderlijk en zuiver lied, noemt Middag het. Een kenner van de Nederlandse poëzie die zich landelijk lovend uitlaat over een Groningse tekst...

Heel andere krant, heel ander onderwerp, maar dezelfde week: meester Nomden uit Oostwold haalt *De Telegraaf*. Het restant van een Gronings dictee siert op een foto het bord waarnaar vier kinderen – veel te dichtbij maar dat wilde de fotograaf ongetwijfeld – staan te staren. Gedurende een vol lesuur per week wordt er door de scholiertjes flink op losgeknauwd, zegt de correspondent van *De Telegraaf*. 'En ze vinden het nog leuk ook.' De Noordelijke krantencorrespondent maakt zijn lezers tussen de regels deelgenoot van zijn eigen verbazing over het enthousiasme van Jan Nomden en de kinderen voor het Gronings.

Er zijn nog heel veel stukjes van Guus Middag nodig, een groot aantal

dialectendagen en wat al niet meer om mensen wat neutraler te doen zijn over het dialect van Groningen. Alla, dat het Hogeland mooi kan zijn bij een zonsondergang in mei, vooruit, maar de knauwende taal van die streken...

Moi!

De bekendste groet in het Gronings is *moi!* Is er een woord dat vaker opduikt in liedjes van zangers uit deze contreien waar zij hun regionale herkomst mee kunnen uitdrukken? *Moi* is een bijzonder woord, maar tegelijk eentje met allerlei lastige problemen.

In de eerste plaats is het nauwelijks te vinden in de Groninger woordenboeken. In dat van Ter Laan staat het niet in de eerste druk van 1929 maar pas in de tweede ven 1952. Dat we het dus niet vinden in zijn voorgangers-collega's Molema (ca. 1890) en Boeles (ca. 1860) is dan niet zo verrassend meer. *Moi* is in Groningen kennelijk een typische ontwikkeling van de twintigste eeuw: wie had dat gedacht?

Het is geen typisch Gronings woord dat alleen daar en nergens elders aangetroffen wordt. Dat is sowieso trouwens zelden het geval: het volgens Groningers allermooiste en meest typisch Groningse woord *eelsk* ís ook typisch Gronings, maar heeft uiterst weinig collega's. In het Fries vinden we *moi* niet, wel in het Stellingwerfs, in het Drents en aan gene zijde van de grens onder meer in het Oost-Fries. *Moi* is kennelijk een gangbare groet in het Nedersaksische gebied, maar dan in het noordelijke deel daarvan, want in enkele woordenboeken uit Overijssel en Gelderland heb ik het niet kunnen vinden.

Een volgende kwestie is die van de betekenis. Ter Laan zegt dat het 'goeiemorgen!' betekent. Dat zou overeenstemmen met het Stellingwerfse woordenboek, waar opgemerkt wordt dat het door sommigen alleen 's ochtends gebruikt wordt. Maar de naslagwerken voor Drenthe en het Oost-Fries benadrukken nu juist dat het de hele dag door gebezigd kan worden. Voor het gemak gaan we aan de sociale kwestie maar even voorbij tot wie we de groet kunnen richten. Dat is niet zonder meer duidelijk.

Ander probleem is de herkomst van het woord. Ter Laan beweert dat het uit 'het Hollands' komt maar hij licht dat jammer genoeg niet verder toe. Heeft

hij dus aan het woord *morgen* gedacht? We zullen het niet weten. Wel geeft Ter Laan een langere vorm dan het korte *moi*, namelijk *moiden*. Van meer bekende provinciale persoonlijkheden als Wines van der Laan viel die variant regelmatig te horen in de verbazing of bewondering uitdrukkende formulering *Moiden dokter!* Werd zo iemand alleen 's ochtends aangesproken? Dat is toch niet waarschijnlijk. Naast de variant *moiden* (ook te schrijven als *moien*, want dat klinkt in het Gronings identiek) is er tenslotte de tussenvorm *moie*!

Veronderstellenderwijs: door de verschillende vormen is het waarschijnlijk dat we moeten denken aan een groet als *goede-* of *goedendag*; in *moiden* zouden we dan een oude naamval hebben (zoals in *goedendag*), in *moie* de gewone verbuiging (zoals in *goede dag*); *moi* zou daarom niet met het woord *morgen* maar met het woord *mooi* te maken hebben.

7. Alfabetische lijst van Groningse woorden met opvallende woorden in gebruik

Hoort, gijlieden!

Het Westerkwartier is het gebied dat zich streektalig gezien na de Stad Groningen als het minst Groningse Gronings voelt. Bij (het) *Grunnens Laid* bleken ze genegeerd te worden, daarna ontbreekt deze westelijke variant van het Gronings stilzwijgend in de teksten waar diverse uitingsvormen van dat dialect tot dusver een plaats kregen. Gelukkig is er de *Groninger Volksalmanak* van 1849. Een kleine vier bladzijden daarin bevatten een 'Proeve van het taaleigen in het Westerkwartier, of in de grietenij West-Langewold, op de grens onzer provincie'. Zó luidt de ondertitel van het stukje dat *Hoe wij spreken* heet. Zestien vierregelige gedichtjes bevatten het antwoord op de vraag die de eerste twee regels stellen:

Wil jem 'reis heuren, Heeren!
Hoe onze taal hier ludt?

Direct achter *jem* staat een (1) met de verduidelijkende noot 'Gij, gijlieden'. Dat is misschien wel het belangrijkste aan de taal van West-Groningen wat iemand van elders opvalt, 'Wij zeggen hier van *jem*', zoals couplet twee begint nadat de eerste strofe al besloten was met de hoopvolle vraag 'Hoe dat et jem voldut'. Ook andere Westerkwartierse persoonlijke voornaam-

woorden zijn voor Groningse begrippen apart, want er wordt gewezen op *doe* 'jij' en *joe* 'u'. De tweede vorm als onderwerp is in die tijd nog bijzonder, maar anderhalve eeuw later niet meer, want in overgrote meerderheid hebben Groningers de vorm *ie*, ouder ook *jie*, laten vallen. *Doe* is daarentegen nergens *die* geworden, noch in het Westerkwartier noch daarbuiten, en in de Stad veranderde *dou* evenmin tot *dai*.

De wens van de auteur 'dat elk zien sproak moar hold' is dus niet in overeenstemming met de feiten. Welke woorden gebruiken de hedendaagse sprekers van het Westerkwartiers nog van de typische voorbeelden van 1849? De klankkleur maakt ook dan al een indruk die heel wat Nederlandser is dan die van de streektalen elders in Groningen. (De anonieme schrijver gebruikt *en* zowel voor 'en' als voor 'een'; *Poeps* is de aanduiding voor 'Duits', hier allicht te verstaan als het Gronings van gene zijde van het Reitdiep.)

(...)
Wij loaten 't moar, as 't altied was,
En 'schoof' hiet gruud – en gust (4) of gel (4)
Elk, die zuks heurt, versteit et wel.

En toom (5) is hier en 'bult,'
En brokkel: gien geduld;
En danig bruken wij veur 'zeer,'
En zukke woorden nog al meer.

Wij blibben met de lippen,
We voaren met de schippen;
Moar as je Drenthen vroagen,
Die voaren met de woagen.

Van alles hef we hier zoo wat:
Drents, Poeps en Vries te goar, zoodat
En vremde tot zien argernis
Niet wiet sums, ien wat land er is.

(4) Van koeijen – gust: niet melkgevend; gel: niet dragtig.
(5) Eene menigte: kinderen b.v.

De mensen in westelijk Groningen *blibben* met de lippen? Dat wordt niet toegelicht, Ter Laan doet dat wel in zijn woordenboek: 1. de lip laten hangen; 2. met de lippen trillen, gezegd van een kind, dat aan 't huilen toe is. Hij haalt het gedicht in de Volksalmanak aan en corrigeert de auteur tegelijkertijd: '"*as je Drenten vroagen, Die voaren mit de woagen.*" Ja, maar dat doen de overige *Grunnegers* ook.'

Verderop duiken nog woorden op als *arre-moê* 'twist, oneenigheid', *spoeken* en *tjoensters* 'heksen', *goên* 'sommigen, enkelen'.

Het eindigt met een paar steekjes in de richting van de leden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, zijnde de Heeren uit regel 1, tot wie het gedicht zich richt. Maar daarna eindigt de schrijver-voordrager snel:

Moar kom, 't is ök niks weert,
Want riemen heb 'k niet leerd;
En 't klinkt zoo vies en roar:
Wij stoaken 't doarom moar.

Aibels nuver

Waar de onbekende auteur ophoudt, gaan we anderhalve eeuw later verder. *Nuver* ontbreekt! In het Westerkwartier is dat een bekend geval van dubbele betekenis, hetzij eerder Friesachtig 'raar', hetzij eerder Gronings 'mooi'.

Wat vinden sprekers van het Gronings *nuvere*, dus mooie woorden? Als het hun gevraagd wordt, geven ze er moeiteloos een reeksje op – het zou aardig zijn om hetzelfde voor de standaardtaal te onderzoeken en ook te letten op het aantal dat men spontaan verstrekt. De volgende lijst is het resultaat van een schriftelijke afvraging (jaren negentig). Er is op samengebracht welke woorden bij herhaling ingezonden zijn. Bijeenhorende woorden zijn bijelkaar gezet en een korte vertaling is toegevoegd.

aibels, 'zeer'
akkedaaiern/akkederen, 'kunnen opschieten met, accorderen'
badde, bat, 'brug'
betuun, 'schaars'
beudel, lutje beudeltje, 'ventje'

beun, beune, 'zolder'
bozzem, 'schoorsteenmantel'
bragel, braggel, 'modder, slijk'
braiten, 'scherven; achterwerk'
brug, 'boterham'
dammee, dommee, dommeet, dommit, domt, 'straks'
dievendoatsie, dieverdoatsie, dievedoatsie, 'vertier, plezier'
diezeg, 'licht mistig'
dook, dokeg, 'mistig'
duneggen, 'de slapen'
eelsk, eelske mette, medde, mep, met, 'aanstellerig type'
fiebelekwinten, fiemelekwinten, 'fratsen'
flottje, 'ongelukje; poepje'
franterg, vranterg, 'korzelig'
graimen, griemen, gremen, 'morsen'
hantam, hantammeg, 'ongezeglijk kind, peutert aan alles'
hiepkonterg, 'nors, neerslachtig'
himmel, hemmel, himmeln, hemmeln, 'schoon; schoonmaken'
hoamel, 'mager'
hoos oet hebben; hozen, ozen, hozevoeten, hozevörrels, hozevöddels
hupzelen, hupselen, 'bretels'
husie, hoesie, huuske, 'huisje; wc'
ibbel, hibbel, maalhibbel, 'aanstellerig persoon'
jirre, jirresloot, 'vloeibare mest'
joegeltjebom, joegelebom, 'slechte koffie/thee'
kèl, 'erg verschrikt'
keudeldoemke; keudelomke, koedelomke, 'klein persoon; winterkoninkje'
klaims, kleems, 'klef (meelkost)'
klonterg, 'vol kluiten; onhandig'
kniepstuver, 'vrek'
kniezebieter, 'vrek'
koeskillen, 'kiespijn'
koppeltjebuiteln, boiteln, buideln, 'koprol maken, rollen'
kopstubber, 'ragebol'
kounavvel, 'stommeling'
kweer, kweers, 'zeer zoet'

liefzeerte, 'buikpijn'

luddek, luk, bie lutjen, 'klein; bij beetjes'

maggeln, 'slecht schrijven'

miegen, miegerd, mieghoamer, mieghummel, mieghommel, 'plassen; mier'

minnegsten, 'datum (hoeveelste)'

mishottjen, 'mislukken'

motschop, motskop, – en veger, 'veger en blik'

neers, neerswiskers, 'achterwerk; toiletpapier'

nusterg, 'verward; niet in orde'

nuuntjen, 'fluitend geluid maken'

nuver, 'aardig, mooi'

omdiedeldaantjen, '(vrolijk) niets doen'

omkontjen, 'treuzelen; slecht behandelen'

omschontjen, 'rondzwerven, doelloos lopen'

ommejas, ommejes, mesester, stuutsiekoor, 'corduroystof'

onnaaiern, 'besluiten, redeneren'

onnuur, 'smerig; heel erg'

ophemmeln, 'schoon maken, herstellen'

plaze, plazen, 'zeurpiet; zeuren'

poepsteern, 'ster in ijs (of glas)'

poesteg, poesten en stennen 'zuchtend; zuchten en steunen'

pokkel, 'lichaam (ruw)'

potje, lutje potje, 'baby'

raive, raif, reeuw, riw, 'gereedschap'

riekemantjes, riekeman, 'varkensnier'

routerd, routerg, 'smeerpoets, slimmerik; vol roet'

scheuvels, scheuveln, 'schaatsen'

schienvat, 'lantaarn'

schier, 'mooi, prachtig'

schieterd 'slecht ding; liefkozend woord',

schietgoud 'prullen', *schiethuus* 'wc', *schietvenien* 'ongedierte; wijsneus, schijt...'

schuddeldouk, 'vaatdoek'

sikkom, 'vrijwel'

slaif, sloif, slief, 'opscheplepel; sufferd'

smui, smuie proater, 'behendig; handige prater'

snoarske, 'schoonzus'

snoetjeknovveln, 'zoenen'
soeterg, 'smerig'
stevels, 'laarzen'
stoemsk, *stoens*, *stoensk*, 'stug'
stopvaarve, 'stopverf; stamppot bonen'
stovvel, 'sufferd'
strinterd, *strinde*, 'oud, mager ding'
swienhondje, 'vaatdoekje'
swilk, *toavelswilk*, 'tafelzeil'
tamper, 'zurig'
tiepelzinneg, 'ongedurig'
toesterd, *toesterg*, 'verward'
ien toezen, *in toeze*, *ien tuus*, 'in de war'
tudeltoantjes, *-toanen*, 'afrikanen'
tuutjefloiten, 'flierefluiten'
twijbak, *twaibak*, 'beschuit'
vale, *vaal*, 'dweil'
verinneweerd, *verhinneweerd*, 'geheel vernield'
vlinderknippen, 'flierefluiten'
vörrels, *vörrel*, 'kwart; klein deel'
warreldag, 'werkdag'
wiedel, 'onderlaken'
woepsterd, 'groot ding'
zoepen, *zupen*; *zoepenbrij*, 'drinken; karnemelksepap'
zuiebuie, *zuzaai*, *zuzooien*, *ziezooien*, 'schommel; schommelen'

Boesjeude en Zwarte Piet

Dr. Jaap Meijer schreef in zijn joods supplement op Ter Laans woordenboek dat *boesjeude* een begrip is in het Gronings, maar het zal van het milieu afhangen of kinderen er de schrik mee is aangejaagd, want dat is het, 'kinderschrik, boeman, bietebauw'. Bovendien is het begrip allicht verleden tijd.

Meijer was nieuwsgierig naar het tweede stukje van het woord en schreef om inlichtingen naar de redactie van het grote *Woordenboek der Nederlandsche Taal* in Leiden, het WNT. Op 10 februari 1970 kreeg hij als antwoord

dat men van die zijde niets naders vertellen kon over *-jood* in deze samenstelling.

Boes- is duidelijker, dat wil zeggen het lijkt erg op het angst aanjagende *boe!* en *boos*; we kennen vooral dankzij het lied van Neuteboom de Westerwoldse *beuzebelder* en *buizebelder; boeman* heeft ook een zekere vormverwantschap. Volgens de WNT-redactie heeft Molema het 'nog' niet in zijn woordenboek opgenomen en ook niet in zijn laatste handschrift van 1895, dat daar in Leiden bewaard wordt. Dat klopt, maar het begrip staat bij hem feitelijk onder *boesappert* vermeld, zowel in het woordenboek als in dat manuscript. Misschien is *boesjeude* toevallig geen Noord-Gronings woord, de regio waar Molema woonde en waarvan hij de taal het meest geobserveerd zal hebben.

Drents is het zeker wel. Kocks nam in zijn woordenboek de waarschuwing tegen de kinderen op dat ze zich niet te dicht bij het water moeten wagen, anders trekt de *boesjeude* ze er in. Wat de *-jeude* hiermee te maken heeft, wordt ook in het Drents niet duidelijk. Het woord is bijkans hetzelfde als *beuskerel*, wat ook een 'boze geest' is of was in het Drents.

Ter Laan geeft de oplossing niet, Meijer eindigt slechts met het citaat uit de Leidse brief waaruit vooral duidelijk wordt dat iemand iets niet weet.

Wobbe de Vries heeft veel gepubliceerd in zijn leven, maar andere dingen hebben het niet verder gebracht dan de staat van losse aantekeningen die bewaard gebleven zijn. Daarin schrijft hij onder *boezeman* over *boesjeude, boezejeude* en *boezjeude.* Hij veronderstelt dat *-jeude* het woord *-man* in deze samenstelling vervangen heeft. Dat is logisch, zegt De Vries, want 'de Joodse straatkoopman was de geschikte persoon om kinderen in de zak te stoppen'. Boesjeude als Zwarte Piet.

Combineren we gegevens uit Ter Laan en de informatie uit het *Woordenboek van de Drentse Dialecten,* dan hadden we ook zonder de gedachten van De Vries op het idee van de jood als handelaar kunnen komen. Het laatste stukje uit het Drentse *beuskerel* komt in het Drents kennelijk niet, maar in het Gronings juist vaak voor in de handelaarsbetekenis. Een *swienekerel* en een *maartkerel* zijn daar duidelijke illustraties van.

Dat De Vries zijn aantekeningen onder *boezeman* plaatst, past daar ook weer bij. Immers, ook een melkman en een groenteman kunnen of konden

met hun negotie langs de weg worden aangetroffen. Ook *-man* heeft dus die betekenis die *-kerel* in dit soort woorden heeft, net als de *-jeud* of *-jeude*. Van discriminatie is bij de boesjeude dus geen sprake. Dat is eerder het geval bij Zwarte Piet, ook al laat die zijn exotische kleur volgen door een wel erg inheemse naam.

8. Literatuur in het Gronings

Stijlloos?

Hebban olla uogala nestas hagunnan bewijst het: literatuur is een relatief begrip. Het groepje Oudnederlandse woorden dat in 1931 in Oxford gevonden werd, siert sindsdien het begin van ieder overzicht van de Nederlandse letterkunde, ook al is het een pennenkrabbel. Aan het zeldzame en het vroege wordt op grond daarvan aandacht geschonken en niet noodzakelijkerwijs op basis van de inhoud.

Op dezelfde manier wordt binnen het Gronings dat gekoesterd dat inhoudelijk zoiets misschien helemaal niet verdient, maar dat doet er dus niet toe. Alleen al om die reden kan de oudste niet-zakelijke Stad-Groningse tekst, *Et en Fret*, niet afgedaan worden als een 'waardeloos prul'. Het is een raar maar ook komisch stukje toneel, ter gelegenheid van het huwelijk van een stadse mejuffer en een dominee uit het Drentse Zweelo in 1793.

De vroege letterkunde van Groningen begint daarmee even voor 1800. Inhoudelijk is dat wat ervan resteert veelal moeilijk te beoordelen. Wat zeggen ons nu schrijfsels in de strijd tegen de Afscheiding van 1834 in een taal die ver achter ons ligt en in een soms moeilijk begrijpelijke spelling? Er is geen letterkundig geschiedenisboek dat ons over de waarde inlicht. Wat kunnen we met allerlei samenspraken en schuitpraatjes uit het begin van de negentiende eeuw? Het ontbreken van een context maakt het lastig tot een

afgewogen oordeel te komen. Maar deze 'schrifturen' zonder nadere studie afdoen als 'stijlloze rijmelarij, platvoerse schetsjes en zouteloze kluchten' zoals het in de *Geschiedenis van de Groninger Literatuur* van 1984 gebeurt, dat is toch wat al te gemakkelijk gedaan. Wat bezielde vooral de dominees, de notarissen en schoolmeesters om zich op deze manier van het *Groningerlands* te bedienen? Het zijn typisch vertegenwoordigers van het tweetalige milieu die zich vroeg met het dialect bezighouden. Twee eeuwen later is er niet zo simpel meer een sociale generalisatie over Groningse auteurs te doen, of het zou de opmerking moeten zijn dat ze door de bank genomen van iets oudere leeftijd zijn en zelden meer een beroep hebben naast hun schrijverswerkzaamheden. Dominees, notarissen en schoolmeesters vindt men onder de schrijvers vrijwel niet meer. Een bijzonderheid van geografische aard is dat de stad Groningen afnemend en in de loop der tijd naar verhouding weinig schrijvers heeft voortgebracht, maar dat juist de laatste jaren relatief veel werk van stedelijke auteurs verschenen is, van Henry Hes, Haarm Diek en Gerrit Wassing – de laatste twee emeritus predikanten! In wezen gaat hetzelfde op voor het Westerkwartier: gedurende lange tijd nauwelijks zichtbaar in de Groninger letterkunde, maar vanaf ongeveer 1980 komen uit deze regio regelmatig publicerende schrijvers naar voren zoals Egge Wieringa, Sape Zwama, Reinder Hiemstra en Tonko Ufkes.

De eerste die, zeker op grond van de ontvangst, een grote in de Groninger letterkunde genoemd moet worden, is Synco Reynders – notaris. In de drie Groninger woordenboeken van Boeles, Molema en Ter Laan wordt Reynders meermalen genoemd en er wordt stilzwijgend naar hem verwezen. Ter Laan noemt Reynders elf keer bij naam. Geen vroege auteur is dat in het grootste Groninger woordenboek ten deel gevallen. Reynders schreef drie vertellingen op rijm. In zijn notariële leerling Lambertus Doornbos had hij een onberijmde navolger en verwant.

Rond 1870 is *De Golden Kette* een opvallende publicatie: *'n Grönneger dörpsverhaol* in realistische trant, verzorgd geschreven onder het pseudoniem W.van Palmar. De echtgenote van de bekende onderwijsman H. Bouman, W. Bouman-Geertsema (1842-1887), schreef het in het Oldambtster Gronings van Beerta. (Haar echtgenoot was organisatorisch betrokken bij de eerste dialectenquête van het Aardrijkskundig Genootschap.)

A.S. De Blécourt (1873-1940) had in zijn verhalen eveneens oor voor de

ADVERTENTIEN.

JAOP ZUIDERWEG,

iezersmid en van't nye vonkenligt, ook **fitter** van **gaslaidens** en **waoterpiepen, Stoffyrt** ook **börger-** en **heerenhoezen,** veur 't nye vonkenligt en stainkoolgas, roupschellen en spreeklaidens door hoes hèn en veur kold en warm woater. **Leevert** en **zet kaggels** veur gas- en stainkoolbraand in de heerd.

Kaalefoatert aalns wat in't vak veurkomt.

Goud waark - Nyt duur - Vraog pries an veur je verhoezen gaon. — Vraogen köst niks.

Nicolaïstraode 37.

Wiedproater 337.

REMMERT OLTHOFF

beveelt zich aan voor het bespreken van plaatsen in Schouwburg of Concertzaal. -

HONTHORSTSTRAAT 30.

'k Bin 'n vrund van de gezondaid.
Zeupies bin'k 'n vijand van,
Sloadjekaauen dau ik ook nait,
Mau'k teveul van spijen man.

Eb ik soms 's nadde vauten,
Of van de regen, of van 't zwait,
d'Oorzoak zöl ik waiten mauten,
Liefzeere ebben wil ik nait.

Zai ik in mien mooie schaun'n din
'n Schutje ier of 'n goatje doar,
Sjoester Kippers dei 'k aal laank kin,
Mökt ze staark in nuver kloar.

Mênschen paas toch op joen lichoam,
'n Rödde appel is 't toch nait;
Kapodde schaun'n kin je nait droagen,
Elk begript dat dát nait gait!

H. KIPPERS (van Sapmeer). Fien moatwaark, 1e klas reperoatsies. Obrechtstraode 382.

GAS- en WATERLEIDING — KOPERSLAGERIJ.

ANTIEK. MODERN.

VAKKUNDIGE BEHANDELING.

Aanbevelend,

W. H. STEVENS, Ternootstraat 10.

taal, ook al spotte hij daar als jong student eerder mee. Bijvoorbeeld in de voordracht 'De Hoogenpefester', de hoogleraar oogheelkunde, die ook deel uitmaakt van de verzameling *Fivelgoër Landleven* (1901). Daar is de tegenstelling Ommeland en Stad, *dàt stinkend nust*, het onderwerp dat in de vroegere Groninger letterkunde zo geregeld aan de orde gesteld is. Direct na De Blécourt begint de ziekelijke mevrouw De Haas-Okken (1853-1928) te publiceren in hetzelfde dialect. Een stortvloed van schetsen en verhalen vervulde haar bitterzoete leven met poëzie en verschafte duizenden Groningers edele tijdpassering, zou Tjeerd de Haan later schrijven, vooral sentimenteel maar ook humoristisch van toon.

Fennechie en Fenna

Rond de eeuwwisseling beginnen ook Geert Teis (G.W. Spitzen 1864 - 1945) en J. Rietema (1879-1970) te publiceren, de eerste afkomstig uit Stadskanaal in het uiterste zuidoosten, de tweede uit het uiterste noordwesten van de provincie, Leens. Ook al is Rietema serieus in vergelijking met Teis en was hij lang niet zo'n optredend artiest met vlotte gedichtjes, er is wel degelijk iets gemeenschappelijks aan de twee. Teis was de grondlegger en eerste hoofdredacteur van het belangrijke *Maandblad Groningen*, een periodiek dat misschien wel is opgericht onder invloed van *Groninger Stemmen*, het mededelingenblad voor 'de leden der Vereeniging Groningen' voor 's-Gravenhage en omstreken. Daar was Teis actief voor en de groot-industrieel J.E. Scholten droeg er in 1917 financieel aan bij, net als aan het kort daarna begonnen Maandblad.

Teis werd als hoofdredacteur van het Maandblad in 1924 door Dijkstra en Rietema opgevolgd. Rietema maakte *Fenna Slapsma-Tiessens* tot een beroemdheid in het Groningen dat zag dat in een bepaald milieu, met name bij de vrouwen van de boerenstand, het dialect begon plaats te maken voor een Nederlands dat allerminst onberispelijk was. Zoals de Stad eerst het lachwekkende toneel vormde met daarop provinciale boeren in hun onbeholpenheid, zo werd honderd jaar later deze poging tot het spreken van Nederlands aan de kaak gesteld. Het Slapsma-Tiessens-proza is een van de benamingen daarvan, naar de schepping van Rietema. Toch was hij niet de eerste, want Geert Teis was hem erin voorgegaan; *Fenna* had een voorgangster in *Fennechie*. Zij was zogezegd het nichtje van de veelschrijvende auteur:

'Er zijn hier goenend, die vragen mij en ons volk maar al, of dat geen neefje van ons is, die daar zoo vaak in de Courant van die verrazzens schrijft in het Kanaalsters. Als de kinder in school zoo praten, dan slagen de meesters haar; dat weet Gij ook goed genoegt, laat U dat zegd wezen.'

Het aparte van het proza is dat aan de oppervlakte Nederlands is, maar in feite alleen verstaanbaar voor iemand die Gronings beheerst. Wie zich van deze stijl als schrijver wil bedienen, zal z'n Groninger idioom moeten kennen.

Jelle Dijkstra was lyrisch dichter met aandacht voor natuur en seizoen, maar maakt daarnaast bijvoorbeeld een verrassend gedicht vanuit het perspectief van een *kerkepadje*. In de geschiedenis van de Groninger letterkunde is hij daarnaast van groot belang als 'leider der jongeren' in de omschrijving van Sien Jensema: hij kritiseerde maar moedigde vooral aan in zijn lange periode als redactielid van het *Maandblad Groningen*.

De jongeren waren in de eerste plaats Sien Jensema (1896-1994) zelf en Jan Boer: twee Noord-Groninger auteurs die uiteenliepen in hun werk maar tegelijkertijd samenwerkten, bijvoorbeeld in de korte tijd dat zij het Maandblad van Dijkstra en Rietema redactioneel overnamen na de Tweede Wereldoorlog. Sien Jensema schreef een paar gedichtjes maar werd prozaschrijfster van formaat, direct al met *Berend Kopstubber*. Jan Boer vestigde zijn naam als jong dichter met *Nunerkes* en bleef dat genre weliswaar trouw, maar schreef daarnaast toneel, liedjes (plus muziek), publiceerde korte verhalen in kranten, schreef essays en legde zich toe op de verschillen tussen Gronings en Nederlands. Sien Jensema concentreerde zich als prozaïste op haar eigen taal en vorm; Jan Boer zocht het in de breedte en was juist veel minder bewust bezig met zo goed mogelijk Gronings in zijn eigen werk. Boer maakte deel uit van een beweging, Jensema (wonend in Garderen) stond daar eigenlijk buiten, ook al probeerde ze enige tijd om haar boerderij in Stedum tot een cultureel trefpunt te maken.

Dichter en criticus Hans Elema (1904-1977) had met beiden iets gemeen (hij was eveneens afkomstig uit de agrarische kring van Noord-Groningen) en roerde zich regelmatig na zijn komst als hoogleraar Duits naar Groningen. 'Prof. Elema: Gronings wordt gediscrimineerd' kopte een krant in 1973 boven een interview met hem, waarin hij de rol van onderwijs, kerk, pers en universiteit in Groningen hekelde. Hij had iets korzeligs in zijn optreden. Dat keert terug in de vaak kortere vormen van zijn poëzie en in zijn foneti-

sche spelling, zoals dat even later nog duidelijker bij Saul van Messel het geval zal zijn. Elema's aandacht voor de natuur en de vergankelijkheid daarvan is niet los te zien van het vroegtijdig verliezen van een zoon. In de Groninger letterkunde was hij het die J.H. Neuteboom naar voren haalde, de Westerwoldse auteur die in het Maandblad alle kans kreeg.

Saul en Simon

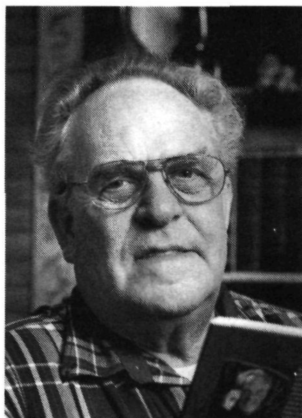
Bij Saul van Messel, het pseudoniem van Jaap Meijer (1912-1993), is het persoonlijke leed niet zozeer inspiratiebron maar een middel tegen wat hem, als jood, en de zijnen is aangedaan, bijvoorbeeld in Bergen-Belsen. In een oneindig lijkende reeks van vooral vierregelige gedichtjes is zijn moedertaal welhaast therapeutisch aangewend. De verzameling gedichten uit de periode 1977-1987, *Tougelieks*, begint treffend met een interpunctieloos 'retour',

Weeromraais

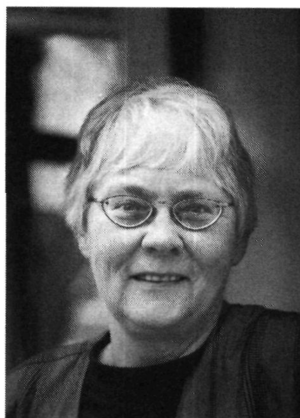
vrouger
komst nooit weer
dust allinneg
loater zeer

Met Simon van Wattum (1930-1995) kwam iemand op jeugdige leeftijd in de Groninger literatuur. Hij bewoog zich daarin actief, prikkelend, langdurig, op veel terreinen en op hoog niveau. Ook hij wist twee varianten van het Gronings schrijvend in krantenstukjes te benutten, die van de Veenkolonies en het Oldambt. Modern sociaal bewogen toneel schreef hij en gedichten van het hoogste niveau: door zijn *Twijstried* werd de sonnettenkrans voor diverse navolgers een bron van inspiratie. Journalistiek wist hij het Groninger milieu te prikkelen, regelmatig nam hij initiatief tot het beginnen van nieuwe tijdschriften waarvan *'t Swieniegeltje* het opvallendste voorbeeld was.

Met Van Wattum werden als het ware eerst het Oldambt (vooral Derk Sibolt Hovinga (1909-1990)) en later de Veenkoloniën de gebieden waar het meest aan letterkunde gedaan werd. Gré van der Veen (1936) en Kees Visscher (1930) zijn de opvallendste vertegenwoordigers met vooral proza. Jan J. Boer (geboren in 1927 en wél te onderscheiden van Jan Boer) ging hen

Kees Visscher

Gré van der Veen

voor: dichtend en bij uitstek met graag gelezen korte verhalen. Daarnaast was deze gepromoveerde arts een aantal jaren zeer actief in de Groninger beweging. Jan Siebo Uffen (1942) is een speelse figuur die al veel eerder dan dr. Boer, Van der Veen en Visscher zijn intrede deed in de Groninger letterkunde. In latere jaren vertaalde hij onder meer buitenlandse liedteksten. Peter Visser (1944) is de belangrijkste Noord-Groninger auteur, die in de lijn van Elema maar met traditionele vorm (vooral via het sonnet) de natuur beschrijft. Bij hem staat de mens voorop die bezig is in de natuur in te grijpen en deze karakterloos te maken.

Het zijn maar greepjes uit een kast die vol is van Groningse letterkunde, of – om met Jan Boer te spreken – van de plank daarin die de duurzamere kwaliteit bevat. Wie is de maat der dingen?

Er is niemand die de Groninger letterkunde in volle verzameling bezit: daarvoor is er over een te lange periode te veel uitgegeven en op een te ontoegankelijke manier tegelijkertijd. De kleine teksten uit de beginjaren van de negentiende eeuw, wat is ervan over? Waar zijn de verzen gebleven die ter gelegenheid van universitaire promoties met name in de negentiende eeuw geschreven en voorgedragen werden? Waar zijn de teksten verzameld die in de almanakken opgenomen zijn? Op dezelfde manier is het bijkans ondoenlijk alle kranten en andere bladen na te gaan op Groningstalige

publicaties. Incidenteel duikt er een zelfstandige bundeling van een auteur op, bijvoorbeeld omdat er een familiale aanleiding voor is, maar het meeste blijft voor bijna iedereen verborgen.

Het *Maandblad Groningen* was het eerste gevarieerde tijdschrift dat literatuur in het Gronings aan een groot publiek presenteerde en in een ruime redactionele formule. Dat gebeurde bovendien over een lange reeks van jaren, die begon tijdens de Eerste en eindigde vrij kort na de Tweede Wereldoorlog. Sien Jensema en Jan Boer probeerden van de breedte over te schakelen naar literaire specialisatie – het was een tot mislukken gedoemde onderneming, mede als gevolg van het economische tij. *Dörp en Stad* werd een afgezwakte voortzetter van het oude Maandblad, dat uiteindelijk sinds 1983 met meer redactionele gelijkenis een populaire opvolger kreeg in *Toal en Taiken.* Dat stond vanaf de oprichting onder de precieze en voorzichtige leiding van Jan Groenbroek (1946), germanist als Teis. De literaire poging van Jensema en Boer, scherper door Van Wattum vervolgd in *'t Swieniegeltje* of *Twijspaalk*, kreeg als het ware een voortzetting in *Krödde*, een naam die niet toevallig uit de onkruidsector afkomstig is. Hanny Diemer (1942) is er sinds het begin in 1982 de centrale spil van.

Willem Diemer (1922-1994) zorgde in de vroege jaren van de regionale radio en langs andere weg voor een reeks van besprekingen, een poging die later bij *Krödde* op dood spoor belandde. Harm Schepers (1946) was hier de belangrijkste penvoerder. Met zijn collega-docenten Diemer en Elema vormt hij het voornaamste trio uit de bescheiden wereld van de literaire kritiek in Groningen van na de Tweede Wereldoorlog. Peter Visser leverde zijn eigen, soms Elema-korzelige, bijdragen aan het literaire en meer algemene debat, via columns voor de regionale radio, later gebundeld in *Laiw op n dampoal* (1995).

Radio Noord was ook het medium waar allerlei schrijvers van na 1980 een podium vonden, het opvallendst Kees Visscher met zijn *Dag-en-deur-vertelstertjes.* Op een vergelijkbare golflengte zat Ede Staal, die in een half jaar tijd ruim 20 gesproken *Zuzooi*-bijdragen maakte. Een kwart eeuw eerder was het Duut van Goor (1906-1979), die voor de radio met name eigentijdse, humoristische verhalen schreef, waaronder het hilarische 'De olle Grieze', te vinden in de bundel *Knivveltoons.* Een eigen geluid was er voor de groep *Törf*,

die vooral ten behoeve van de radio gedichten op muziek zette (Van Wattum, Elema, Boer) en daarmee voor een andere verspreiding zorgde.

Toneel en voordrachten

Literatuur is een kwestie van meer of minder en op verschillende manieren genieten. Via het medium radio – niet zeer gebruikelijk – is dat een collectieve kwestie. Met name korte verhalen en hoorspelen (in Groningen allereerst verbonden met de naam van Willem Diemer) zijn daarvoor geschikt.

Een belangrijk genre dat uit zichzelf een collectief gebeuren is, kwam nog nauwelijks aan bod, ook al is *Et en Fret* als eerste publicatie uit 1793 genoemd: het toneel, de literatuur van het gesproken woord. De omvang daarvan is moeilijk te schatten, maar waarschijnlijk tegelijk ook bezwaarlijk te overschatten. Wie de Groninger gemeentegidsen erop naslaat, ziet vrijwel in de hele provincie een zeer groot aantal toneelverenigingen en een daarmee vergeleken beperkt aantal (15) rederijkerskamers. De laatste zijn in het leven geroepen om met name boerenkringen de gelegenheid te bieden zich te oefenen in de Nederlandse welsprekendheid: de rederijkerij en *Fenna Slapsma-Tiessens* zijn uitingen van eenzelfde streven. De toneelverenigingen hebben zich daarentegen vooral gericht op dialecttoneel dat voor vermaak moest zorgen. Veel clubs met voorstellingen die in de voor-televisietijd een hoogtepunt vormden in de plattelandscultuur – het gevolg is dat het vrijwel onbegonnen werk is om alle stukken te verzamelen. In het curieuze overzicht van Riddering van alle door Groningers geschreven werken (1941) vormt het Groningstalige toneel de allereerste afdeling, nog vóór proza en poëzie. Een tiental jaren later geeft J.F. Steenhuis (1883-1957), de eerste die zich systematisch met de Groninger letterkunde heeft beziggehouden, in de *Groninger Volksalmanak* een overzicht van hem bekende stukken. Hij komt tot 375, maar hij haalt deskundigen aan die hem verzekerd hebben dat het er 'nog aanzienlijk meer' zouden zijn.

De populariteit en de daaruit afleidbare omvang van het aantal stukken is eenvoudig te illustreren aan een Noord-Groninger schrijver als Benjamin Broekema (1904-1942). In Steenhuis' overzicht uit 1952 staan 40 stukken van hem genoteerd, terwijl er minstens 48 stuks bekend zijn.

Geert Teis (het duidelijkst via de kraker *Dizzepie-dizzepu*) en mevrouw De Haas-Okken waren vroeg bekende toneelschrijvers, B.H. de Graaff en G.

Kwast na hen; Boer en Rietema droegen hun steentje bij en relatief veel getrouwde vrouwen: G. Hamstra-Vos, C. Melles-van der Meulen, C. Hoekstra-Kloosterhuis komen op Steenhuis' lijst diverse malen voor. Jan Zijl is een van de meest frequent gespeelde auteurs van de tweede helft van de twintigste eeuw. Ruim dertig stukken dragen zijn naam. Zijl schreef ook revues, een genre dat midden jaren twintig een uitzonderlijk succes kende in *De Lindebörg* van H.G. Bleeker (1889-1973).

Tegenover het dorpse toneel ontstond in Bleekers overlijdensjaar rond de toneelgroep *Waark* het streven naar modernere, eigentijdsere voorstellingen. Dat gebeurde eerst via Van Wattums *Boerenzoad dut t aaltied*, daarna via een reeks van vertalingen van werk van Bertolt Brecht (door Harm Jan Tuin) en weer later een reeks van projecten in samenwerking met Gré van der Veen. Zij schreef oorspronkelijk of vertaalde, hetzij internationaal werk hetzij Nederlandstalig, met name van de hand van Gert Fokkens. Vertalingen buiten het toneel en musical (Bé Dijkmeijer vergroningste bijvoorbeeld *My fair Lady* en *Oklahoma*) vormen eerder een stiefkindje in de Groninger letterkunde, ook al zijn er incidentele uitzonderingen (bijvoorbeeld Van Wattum en Elema) en is er dat ene structurele tegenvoorbeeld, het grote project van de Groninger bijbelvertaling. Dat is nu voor het Nieuwe Testament afgerond, terwijl het Oude Testament voor driekwart klaar is.

De voordrachten vormen een collectief literair genre dat met het toneel kan wedijveren. Voor kleinere dialectgebieden als het Westerkwartier en het Westerwolds zijn ze niet of nauwelijks op de markt gekomen. Niet zonder betekenis eindigen de Stadse voordrachtverzamelingen in het begin van de twintigste eeuw. De meeste van deze bundels verschenen bij dezelfde uitgeverijen als het toneel. J.D. Dijk en de Fa. Mulder in Groningen hebben er mede een grote bekendheid door gekregen. Eerder goldt dat firma's als J. Bakker in Drieborg (later Scheemda), later Festa in Winschoten en tussendoor zijn er bijvoorbeeld nog namen als M.D. de Lange in Veendam, Okken in Wildervank, Bakker en Krol in Uithuizen, Borgesius in Sappemeer.

Bij de laatste uitgeverij verschenen in 1882 G.E. Wildeboers *Nanuts-bijdragen: Moppen en Mopjes in Groningsch dialect.* Het is een voorbeeld van iets waarvan er vele in een dozijn gaan. Het is anderzijds een interessant werkje door het voorwoord van een districts-schoolopziener. Die wijst voor

de ontvangst van het boekje diverse malen op de mindere of de gewone burgerman, maar tegelijk op alle standen en rangen der maatschappij, 'óf in 't huis van den aanzienlijk óf in de woning van den burgerman' – het dilemma van de streektaal in geschreven vorm. 'Ge zult er welkom, driewerf welkom zijn', schreef de inspecteur en illustreerde zo de sociale stigmatisering van het dialect, die zich in de volgende eeuw onmiskenbaar doorzette.

Driewerf welkom waren de *Moppen en Mopjes*. In 1888 verscheen er al een nieuwe verzameling (bij een andere uitgever), maar van de eerste druk van 1882 waren er bij voorintekening al tegen de duizend verkocht. Zó open wordt er over verkoopcijfers jammer genoeg zelden geschreven.

9. Kort verhaal, gedicht en liedje in het Gronings

Synco Reynders (1793-1873)

Stad en provincie hebben niet alleen hun naam gemeen, ze bezitten ook een bijzondere relatie. Wat er allemaal in de historie is voorgevallen tussen Stad en Ommeland, deerde de mensen uit de provincie niet; vooral natuurlijk als ze wat verderaf woonden, was een dag naar de hoofdstad lange tijd iets bijzonders. Voor *ein stooter* (...) was in het begin van de negentiende eeuw een exemplaar te koop van de *Raare Raize van 't Hoogeland naa Stad; gedaan door een' Hogelandster Boer met zijne Vrouw, in de Herfstkermis 1828.* 'In de Groningerlandsche Taal geschreven', meldt het titelblad, dat geen jaartal bevat. Gemakshalve geven we het 't verschijningsjaar 1828, in de werkelijkheid zal het iets later geweest zijn.

De reis die de boer en zijn vrouw maken, leidt onder meer langs Winneweer (een dorpje aan de weg van Delfzijl naar Groningen) en ze komen langs een oostelijke poort de hoofdstad binnen voor het Lopster Veerhuis, genoemd naar de ook al aan de lijn Groningen-Delfzijl gelegen plaats Loppersum.

Ien de Harstmark bin ik lest
Mit mien wief naa stad touw west,
En ik wol van mien bedrieven
Nouw rais gauw en boukje schrieven.
'k Had het vette vij verkocht,
't Mijst gewas ien bulten brogt;
En nouw mos we ja rais kieken,
Houw het wel ien stad zol lieken;
Onze vrauw had ien de stad
Nooit nijt nog heur vouten had.

De reis van de boer en zijn vrouw naar Groningens hoofdstad loopt niet goed af, zoals in meer teksten uit deze periode: hij belandt ongewild bij de hoeren, waar hem zijn *puutje* 'portemonnee' wordt afgepakt, en halsoverkop verlaten hij en zijn vrouw de stad – voorgoed. 't Is een vent die me weer in Groningen krijgt, merkt de boer aan het eind op, ik heb er taart genoeg van gehad.

Synco Reynders (1793-1873) is de auteur van het werkje waar dit de beginregels van waren. Afkomstig uit de Stad, daarna notaris in Delfzijl en Appingedam. Hij was wat we nu zouden kunnen noemen de Ede Staal van de Groninger letterkunde van de eerste helft van de negentiende eeuw. Zijn Stadse Gronings beheerste hij en daarnaast heeft hij kennelijk goed geluisterd in het noordoosten van de provincie.

Reynders heeft meer gepubliceerd, zijn *Raare Raize* was de eerste van drie bekende berijmde vertellingen, geschreven op jeugdige leeftijd (even over de 30 moet hij geweest zijn), toen hij nog maar pas notaris was in Delfzijl. Het is gepubliceerd in de Volksalmanak van Groningen, in 1837 werd het gevolgd door *Houw dat Jan an zien Saar komen is*, in 1842 verscheen nog *De Hauwliks-brijf*. Dat laatste werk is anders dan de eerste twee geen vertelling maar *en zamenspraak* 'een dialoog'.

Het bijzondere van deze *Bryf* (het gaat om onderhandelingen over een te sluiten huwelijkscontract) is de tegenstelling tussen Stad en Land, inhoudelijk én qua taal. Juffrouw Stientje, op z'n Noord-Gronings *Stienje* genoemd en in het stadsdialect *Stientien*, krijgt door haar aanstaande schoonvader het volgende perspectief geschetst als ze via een huwelijk naar de Stad komt:

As Stientien wil,
Dan leeft zij nuverties en stil; –
Zij kent gijn muite, gijn verdrijt
En steurt zuk an de wereld nijt. –
Al 't volk in stad, van a tot zedde
Ligt hier 's mörgens laat op bedde; –
Al lang al is de winkel open,
En 't gait an 't wegen en verkoopen
Eer Jufvrauw opstait; – maid en knecht
Dij maken 's mörgens 't al te regt;...
Wat rond te kieken, houw of 't gait,
Of alles op zien plaatse stait; –
En as 't nijt goud is, wat te kieven;
Wat kibbeln met de gruinte-wieven;
Dan wat op stoupe staan te praten,
En dan wat koffie zetten laten;
Rais kieken of de schörstijn rookt
En of et vlaisch en görte kookt...
Zoo Stientien, gait, geleuf mij vrij,
De mörgen angenaam verbij. –
Na 't eeten zoo wat in 't kantoortien,
Te zitten naijen, – of en woortien
Veur deure praten met de buren,
Huift ook al nijt hijl lank te duren,
Of 't is weer theetied; – en daarna
Dan gait men op en runderbra,
Of na en kraamvisite, – of 't Nut,
Of leest wat in en bouk, – of dut
Wat anders; – Dan komt 't avendeeten,
Daar wordt gijn koffie bij vergeten,
Met twijbak en en krinte-stoettien; –
Hou liekt jou dat wel touw, mien snoettien?

In een heel ander Gronings zien we Stienje reageren. Eerst optisch *lai* 'lui' als het ware met de handen in de zij, maar dan met geheven vuist, want zó wil zij niet met Mans Maalders getrouwd zijn:

Gait zoo ien stad de dag verbie?
Wel, koopman, dat verwondert mie!
Zoo'n leven, lai as van en kouw,
Dat raast mie juust zoo mooi nijt touw! –
Mie ducht, dat zunder knecht of maiden
't Wel kon, – As man en vrouw dan baiden
Wat tiedig wassen op e kloeten,
Dan kon 't almeugend best er boeten; –
Mie ducht, daartouw zag ik wel kans! –
Vroug op; – Ie na de winkel Mans!
Ik na de keuken; – Is 't nijt waar?
Ie holden 't veur, ik 't achter klaar; –
Ie gaan aan 't plakken, – pakken, – wegen,-
Ik tieg aan 't bounen, – schrobben, – vegen, –
Ie gaan aan 't reeken, – tellen, – schrieven,
En ik an 't koken, – hem'len, – wrieven; –
En 's avens ik an 't braiden, Mans,
En ie an 't smoken of wat ans; –
Zoo bleef op 't ende van et jaar
De boudel beter bie mekaar (...)

Dat was 1842. De wereld ziet er in 2001 volgens cabaretier Youp van 't Hek niet veel anders uit, alleen het milieu is misschien verschillend. De column Zaterdag, getiteld 'Correlatie', in *NRC Handelsblad* (9 juni 2001) begint hij als volgt: 'De Raad van Bestuur is bijeen. Buiten wachten de chauffeurs. In het Gooi, Overveen, Aerdenhout en Wassenaar liggen hun villa's loom in de voorjaarszon. Mevrouw twijfelt of ze de cabrio open zal gooien. Ze gaat golfen. Vanmiddag bridgen. Morgen tennis. Druk, druk, druk.'

In dit hoofdstuk vinden enkele fragmenten een plaats die met taal en taalverschillen te maken hebben. Er zijn diverse genres gekozen: proza, poëzie, toneel en een liedtekst. Het Westerwoldse gedeelte is opgenomen omdat het zo'n apart dialect binnen Groningen is, dat in vergelijking met de taal van de jaren twintig verdwenen is. En het laatste tekstje is als vroeg curiosum opgenomen als Stads besluit met een wel zeer ver perspectief.

Engel Afman

De rederijkerskamer *Praedinius* in Winsum schreef in 1883 een wedstrijd uit: oorspronkelijk toneel werd er gevraagd. Een van de ingezonden stukken verscheen vijf jaar later bij uitgever J. Bakker in Drieborg. Het had weliswaar geen prijs gekregen, maar blijkbaar had de bijdrage van Engel Afman voldoende in zich om op de markt gebracht te worden. Het heet: *'n Leugen, dei wat gouds oetwarkt. Blijspel in drie bedrijven, voor Rederijkers, zonder damesrollen, in den Groninger tongval, (volgens de Oldambster uitspraak), door E. Afman, Schrijver van 'De Bankroetier', 'Op 't Bivouac', enz.*

De tekst op de omslagpagina is wat korter maar bevat daarnaast nieuwe informatie: 'Overgebracht volgens de Oldambster uitspraak door Den Uitgever'. Met instemming van de oorspronkelijke auteur is het stads-Gronings van 'de mindere klasse' vervangen door 'de Oldambster uitspraak' zónder sociale specificatie. De reden ligt voor de hand en is eerder aan de orde geweest: vanuit de provincie wordt er wel opgezien naar de stad als centrum van handel, cultuur, wetenschap, provinciale politiek en dus als *pronkjewail*, maar men kijkt er in het algemeen neer op de taal van de stad.

Wat de opvallendste verschillen zijn tussen Stad en Oldambt, kunnen we nu simpel nagaan door de versie-Afman te leggen naast de bewerking-Bakker. Al in de eerste zinnen van de schippersknecht Joap Zalm (bij Bakker Jaop Zalm) zien we twee opmerkelijke varianten:

Stad

Zeg ies Pijt, komt Hans Pronker hier nog wel ies 'n bittertien drinken? 'k Heb hom in lank neit zein.

Oldambt

Zeg 'r ais Pait, komt Hans Pronker hier nog wel ais 'n bittertje drinken? 'k Heb hom in lank nait zain.

Bij de naam *Pijt* verschreef Afman zich, hij wilde kennelijk eventjes *Peit* noteren. Maar bij *neit* en *zein* aarzelde hij niet en aannemelijk is dat de stedelijke taal, of een onderdeel daarvan, aan het eind van de negentiende eeuw in deze gevallen een vrij duidelijke tweeklank *ei/ij* kende, terwijl die bij *Pijt* misschien een iets andere kleur heeft gehad. Tegenwoordig is *nait* en *zain* in

het grootste deel van de Provincie gebruikelijk, ook al wordt de uitspraak vooral bij *zain* vervangen door *zoin*. *Pait* is inmiddels allang Nederlands *Piet* geworden.

Het verkleinwoord *bittertien* is een minstens zo typische vorm voor stedelijk Gronings. Hier doet de taal van de stad onmiskenbaar Drents, algemeen-Drents, aan. In de regieaanwijzing die aan de eerste gesproken zinnen voorafgaat, schreef Afman ook *toaveldien*, bij Bakker is dat *taofeltje* geworden.

Pijt of *Pait* Look, de kastelein van herberg De Witte Raaf waar het stuk speelt, zegt woorden als *hij zee tegen mij*, bij Bakker is dat *hai zee tegen mie* geworden. Dat Stadjers *hai* zeggen, vinden Ommelanders dus minder vreemd dan dat ze *mai* gebruiken voor *mie* 'mij'. Molema heeft in het laatste handschrift van zijn grote woordenboek een aparte opmerking over dergelijke korte woordjes voor de stad gemaakt: '*hij, zij, bij, mij, wij* klinken te Groningen gerekt, eenigszins naar aai trekkende'.

Minstens zo opvallend voor plattelandse oren aan de taal van de provinciale hoofdstad is *dou* voor 'jij', waar in de rest van Groningen *doe* gebruikt wordt. *Och kom, dou bist ook zoo gau benoud* wordt daarom *Och kom! doe bist ook zoo benaauwd*, zoals *moust dou* gewijzigd wordt in *most doe* 'moet jij'. Met *mai, dou* en *wai* zijn we er nog niet, als we naar opvallende Stadse persoonlijke voornaamwoorden kijken. *Jai* en *jailu* is de vorm waar in de provincie vaak *ie* of *joe* voor gebruikt wordt. Dat kan net als in het provinciale Gronings afgezwakt worden tot *je*, maar dan loopt de uitgang uiteen: *je bint, je loopt* in de stad, *je binnen* en *je lopen* in de provincie. *Jou* is de voorwerpsvorm van *jai*, in de provincie altijd *joe*. In *Nou, dan zal 'k jou 't zeggen* is *jou* daarom door Bakker vervangen door *joe*.

Allerlei kleinere werkwoorden hebben in de Stad een vorm die in verschillende opzichten Drentsig aandoet, neem deze uiting van Geert Kroon, de scheepskok: 'Joa, da's goud, ik kan wel 'n endien met loopen. Pijt, houveul hef we verteerd?' *Ik kan* en *hef we* 'hebben we' – niet typerend voor de provincie, binnen Groningen daarentegen wel voor de stad.

Wie verder zoekt, vindt van alles, maar weinig is er zo bekend in Groningen als één nog ongenoemd verschijnsel. *Goud* 'goed' heeft als verbogen vorm *goie* in het grootste deel van de Ommelanden. In de stad is dat *guie*. *Guin-*

dag wenst men elkaar in de stadse editie toe, in die voor het Oldambt is dat *gouen dag* geworden, met een uitspraak die tenminste tegenwoordig iets anders luidt.

Het stuk begint als volgt, links het origineel van 1884, rechts 1888:

1884

Zalm

Zeg ies Pijt, komt Hans Pronker hier nog wel ies 'n bitterdien drinken? 'k Heb hom in lank neit zein. –

Look

Hij is hier guster nog west, moar hij zee tegen mij, dat he in 't vervolg wel neit zoo voak hier meer komen zol, omdat zien geldpaile tegenswooreg altied slap was. – Als 'k nog moar 'n klain beedien kerdiet an de beurs har, zee he, dan zol 'k wel weiten wat 'k dee. – 'k Gaf mi doodeenvoudeg bankröt; dat is tegenswooreg de gemakkelkste meneir om van zien schulde of te komen, zee he. –

Kroon

Zoo! het he gein kerdiet meer an de beurs; da's toch jammer, dunkt mie. – Moar kan he dan heil neit meer leveiren? ...

Look

Jè, dat kon he wel as he in volle zee was, zoo as jijlu schippers altied zeggen, moar veur eine zoo as Hans, dei altied in 'n sloot omspartelen mout, gait dat zoo gemakkelk neit. – Gein mudde gruin aarten kan he meer kriegen, as he ze vôt neit betoald.-

1888

Zalm

Zeg 'r ais Pait, komt Hans Pronker hier nog wel ais 'n bittertje drinken? 'k Heb hom in lank nait zain.

Look

Hai is hier guster nog west, maor hai zee tegen mie dat he in 't vervolg wel nait zoo vaok hier meer komen zol, omdat zien geldpuut tegenwoordig altied plat was. Als 'k nog maor 'n klain beetje krediet aan de beurs har, zee he, den zol 'k wel waiten wat 'k dee. 'k Gaf mie doodainvoudig bankröt; dat is tegenwoordig de makkelste menair om van zien schulde of te komen, zee he.

Kroon

Zoo! het he gain krediet meer aan de beurs; dat 's toch jammer, dunkt mie; – maor ken he den hail nait meer levaiern? ...

Look

Jao, dat kon he wel doun, as he in volle zee was, zoo as ie luu schippers altied zeggen, maor veur aine zoo als hai, dei altied in 'n sloot mout omsparr'len, gait dat zoo gemakkelk nait; – gain mudde gruin arten ken he meer kriegen, as he vôt nait betaolt.-

Zalm

Zol he zien geld dan in de lötterij verspeuld hebben of in Amerikoanse of Spoanse pampieren?

Zalm

Zol he zien geld den in de lötterij verspeuld hebben of in Amerikaonsche of Spaonsche papieren?

Look

Wel nee kerel, te minsen veur zoo ver ik weit speulde hij nooit. – Hij zol zels nooit 'n koade in hanen nemen. Moar hai lust groag 'n borreldien en as he eerst de smoak der van het, dan mout he meer hebben en dan zopt he net zoo lank dat he, as he noar hoes gait, 'n bome veur 'n mens aankikt.

Look

Wel nee kerel, te minsten veur zoo goud ik wait speulde hai nait. – Hai zol allerdeegs nooit 'n kaorte in handen nemen. Maor hai lust graog 'n borreltje en as he de smaok er van het, den mout he meer hebben en den drinkt he net zoo lank dat he, as he naor hoes gait, 'n boom veur 'n mens aankikt.

Zalm

Jonge, jonge! Ik zol nog wel ies 'n oareghaid met Hans hebben willen. –

Zalm

Jonge, jong! Ik zol nog wel ais 'n aorigheid mit Hans hebben willen. –

P.J. Werkman

P.J. Werkman (1880-?) is een typische vertegenwoordiger van voordrachten op rijm waarvan het succes bij voorbaat verzekerd is. In het openingsgedicht uit *Klaingoud* speelt hij met de identiteit van het Engelse *down* 'neer' en het Groningse *doun* 'doen'.

Taande's hond

Oll' taande heur nichtje, dei woonde ien Londen,
Want zai haar 'n man – hail oet Engeland – vonden.
Oll' taande, dei bleef hier vanzulf, hail allain
En haar al ien joaren heur nichtje nait zain.
Moar nou kwam dei over, veur 'n week of drei, vaier;
Bie taande logeeren; zai dee 't mit plezaier.
Heur man von dat raiske ook lang nait verkeerd,
Want taande was riek, 't was dus muite wel weerd.

Zai wis nog wel, honden môg taande geern lieden
En nóu nog veul laiver as ien vrouger tieden.
Zal nam dus 'n hond mit, 'n buldog of zoo
En gaf nou dat daier aan taande kedoo.

En taande was dankboar as nooit ien heur leven
En wôl hond vanzulf 't alerlekkerste geven;
Moar proaten mit hom, sneu dat dàt nog nait kon,
Omdat hond allain nog moar Engelsch verston.

As hond ais wat wild was en niks dee as springen,
En nait ien zien körf wôl en meer van dei dingen,
Woar taande noatuurlek volstrekt nait van hil,
Den raip nichtje 'down' en opslag was hond stil.

Wat deksel docht taande, 'k wil 't ook ais pebaiern,
Meschain ken ik hond wel mit Grönningsch regaaieren;
En dou hai weer wild was, zee taande 'nait doun'!
En hond ging vôt liggen en hil zien fesoun.

(P.J. Werkman. In Klaingoud. Dialect van Hunsingo.
Groningen z.j. (1934), p. 3)

Herman van der Veer (1895-1960)

Moord op 't Zuderdaip is blijkens het titelblad een klucht in één bedrijf en we kunnen dus gerust zijn, er is wel een moord gepleegd, maar dat was al vele jaren voor het stuk speelt. Het is van Herman van der Veer, het pseudoniem van H. Scholtens (1895-1960). Hij was onder andere burgemeester van Oude Pekela en vooral in Oost-Groningen is hij zeer populair door de belevenissen die hij rond *Batje* heeft genoteerd. Provinciaal is *De Kiepkerel*-tekst bekender dan de maker ervan, Herman van der Veer of Harmannus Scholtens. In dat lied gebruikt hij een Duitsig dialect, in *De Moord op 't Zuderdaip* bedient hij zich van verschillende taalvormen. Grietje, de meid, spreekt het Gronings van Siddeburen. Nadat ze eerst half-Nederlands, half-Gronings heeft gesproken (Zegt meneer dat ze de slaapkamer juist niet moet verscho-

nen? 'En mevrouw heeft 't ja zegd? Hè wat gek.' In plaats daarvan wil meneer zichzelf verschonen, op donderdag!) blijkt ze anders te kunnen spreken: 'Bie ons in Siddeburen verschoont ieder zok op Zaoterdag, maor hier in de stad binnen ze ailendal een beetje vrumd.'

Naast haar spreken schoenmakersknecht Gerrit en de harmonicaspeler Anton stads-Gronings. Anton chanteert de hoofdpersoon en verlangt geld van hem, schoenenfabrikant Herman Meijering. Om tijd te winnen, zegt deze dat hij zijn portemonnee kwijt is. Anton reageert toenemend kwaad en krijgt in zijn rol de kans typerende woorden Stads-Gronings te spreken:

> Pottemenee verloren? Pottemenee verloren, dat smoessie ken ik, vaoderdien. As dou mainst, dat 's dou mie belaozeren kenst, dan bist dou mis. Kinst mai nait wies maoken, dat 's dou gain centen hest, vaoderdien. En al hest dou ook gain pottemenee, hest toch geld genog in 't laodien. Betaolen!

Even later is het verlangde bedrag van twee rijksdaalders opgelopen naar vier:

> Nou is 't vère. Ik krieg nou vèr rieksdaolder van dai. Haol 't even oet 't laodien.

Meneer sputtert tegen, Anton moet niet brutaal worden maar die geeft geen krimp:

> Nou, wai bin toch mit mekoar in hoes komen nait? 'k Heb onder mien vrunden nait ain zoo'n fiene meneer. Vère, vère. En nou most dou mai daolijk betaolen!

J. Dijkstra (1879-1946)

J. Dijkstra (1879-1946) was West- en Oost-Groninger tegelijk. In Grijpskerk leerde hij de lokale variant van het Westerkwartiers, als onderwijzer in Noordbroek gaf hij zijn oren zo goed de kost dat hij ook deze vorm van het Oldambtsters leerde beheersen.

In het *Maandblad Groningen*, dat hij enkele jaren later samen met J. Rietema van nieuw élan zou voorzien, publiceerde hij een prozatekst waarin zijn beheersing van twee Groninger varianten duidelijk wordt. *Ien* staat hier daarom binnen één verhaal tegenover *in*, *lucht* tegenover *locht*, *klei* tegenover *klaai*, *sun* tegenover *zunne*.

Uut Suud-Limburg

(Deels in het dialect van West-Grön., deels in dat van 't Oldambt)

En doar laggen wij op 'n land met 'n koren ien de hokken, op de streepkes schaar van 'n hoageldoorn en wat dennebomen, die heur wottels as ankers ien de brokkelige wand klauwd haren. De lucht warkte. Uut 'n sangen nevel stakken de piepen van "n mien niedig op en hoog ien de lucht flikkerden de roaden en lieren. Alle hoogten en leegten haren de harde kleuren verloren en wazzen ieneens wieker en sachter deur 'n damp, die uut de grond leek te komen en ons de oadem omtrent benam.

Wij sollen moar wat suffen... Een joepetrein (werklieden-trein) noa de mienen achter 't blauwe van de bossen en 't gesnor van 'n Engelse tweedekker boven on soesden ons half ien sloap...

"k Zeg die, dat 'r wat bruit... 't is loerig in locht'.

'Tussen klaikloeten?'

'Nee – dóár! 'k dou gain stap meer; 'k ben 'r zat van'.

Wij wazzen kloar wakker en keken kanner aan.. Grönnegers? ... 'n dreum?

Twee deur de sun bruun verbrande kerels met handstokken, en met revolvers op zied trokken heur ien één kerier omhoog en zaggen onze verbalderde gezichten ...

'Middag, heere!'

'Dagzoam' zeden wij ... so veur oarigheid.

'Wel mensen! landslu! Oet 't noorden?'

'Dat's te zeggen ... wel Grönnegers, moar uut 'n aanner hoek as jim.'

'Dut niks. Aal geliek doar tussen Lauwers en Dollert'.

Onze lammenoadigheid zakte vot. 't Was of wij olle kennissen aantroffen en dat veerde ons op. 'n Verrassen van weerskanten.

't Wazzen potige kerels; de een pikswart met gutige kleine oogjes, half dichtknepen ien de sun en de aanner hiel licht strokleurig met blauwe, grote ogen, die 'n bietje boazig en blufferig, moar vol koeroasje de rume wereld ienkeken.

'Dit laand ais deurkruust?' begon de swarte.

"t Het nait veul van 't noorden, hè?' see de lichte; "t laand nait en 't volk ook nait.'

'n Poar dikke druppen klapten op de bloaden en wij kropen alvast ien 'n kluusterke bij 'n kanner.

'Jim ben' wel gewoon, ien 't veld om te swalken? Rieksambtenoaren ja vast?' Ze knikten.

J.H. Neuteboom (1865-1929)

De verhalen van J.H. Neuteboom (1865-1929) ademen een aparte, eigen sfeer in de Groninger letterkunde. Dat komt door zijn wat korte stijl en misschien nog wel meer door de taal: het Westerwolds, dat voor iedereen zichtbaar zo nauw verwant is aan het Duits. Dat er ook mensen van over de grens langskomen, is niet zo'n surprise in deze regio.

Sanften-Heinrich mit zien beere

(Dialect v. Z.-Westerwolde)

'n Schel fluitken schatterde zien deuntken hoog en fien under de boomen up de brink. 't Klunk wied weg in de stille lôcht, 't heile loug deur.

Gebke dy in de toene zat te boonen doppen, hadde 't daôdelk heurd en zoo maal was ze nich, of ze wus wôll wat 't was. Ze zette de huve weg en luip bie zied van 't hoes langs, zunder dat heur volk 't zag.

't Körte goud, up de doodenweg an 't speulen, heurde 't ook. Wat schôll dat wezen?

'Sanften-Heinrich mit zien beere!' ruip d'r eine en glieks flôtterde de heile sipschaft dwars deur de boonetoenen up de brink an.

'n Jonk wicht mit oogen as dobbeleierkes stun bie de putte. Ze lusterde en keek rond. Waôr kwamp dat wôll heer? Daôr zag ze Heinrichs houdken mit de laange haôneveeren over de heege. Ze zette de emmer stoefdeele, dreide zuk um en ruip:

'Vrou! vrou! – Heinrich mit zien beere! Sanften-Heinrich is in 't loug!'

De meester kwamp oet de kösterij en lachte. Hij knikte mit zien grieze kop en sluig mit de steele van zien kaalken piepe de maôt van 't leidken. Zoo wat, dat möchte ja zoo stomme geern hören.

Kees Visscher

De hedendaagse letterkunde wordt gedomineerd door de Veenkoloniale auteurs, en daarbinnen zijn Kees Visscher en Gré van der Veen de onbetwiste nummers één; beiden zijn vele malen voor hun literaire activiteiten bekroond. Visscher heeft via Radio Noord een grote populariteit gekregen en dat heeft hem waarschijnlijk tot een uitgesproken Groninger schrijver gemaakt dan hij wel wilde zijn. Nederlands en Gronings heeft hij min of

meer afgewisseld. In *Juffrouw Fictorie* zijn vertalingen van enkele Groningse verhalen van hem gebundeld. Hetzelfde fragment in origineel en vertaling.

Morellen

Op n nacht vloog de dood as n vurege sigare boven de Nijeweg. Mien pa en ik, wakker worden van d'onrust in de lucht, stonden in de donkere veurkoamer te kieken mit t verduusternsgerdien omhoog. De sigare glee in n glenne bochte, sakte omdele en vloog in vlammen op ons aan. 'Bliksems, nee toch,' zee mien pa. Wie grepen nkander vast, hai in zien flanellen hemd en stuutsiekoren boksem en ik in mien pyjama, en zo stonden wie trillend en weerloos te wachten op de doodklap dij nait kwam.

Op n duur duzzen wie weer te kieken. In t zuudwesten fakkelde rood licht van n brand, t ofweergeschut blafde nog wat noa. 'Niks loos,' zee mien pa en stödde zien oam uut in n haalve lach. 'Hai is nog wied vot valen hur, k haar t zulfde wel docht. Wast toch nait baange hè?' Zien vingers dij in kramp in mien scholders stoan haren, nog zoog de piene. Wie gingen weer sloapen. Mien moe was nait wakker worden.

n Gewone zundag, wereld zunder geluden, ons huus ston zedeg en brandschoon middenmaank haarkestrepen: haar ik dreumd dij nacht? Mor mien pa kwam bie buurman Sanders vot en zedde n lege stem op doar gezag in klonk, hai zee: 'k Haar t zulfde wel docht, hai is hail bie t Woldhoukster kerkie dele komen.' 'Wees din mor veurzichteg,' zee mien moe. De lucht was voalblaik dij noamiddag, haarfstblad lag aan de riepen langes en zo ging ik op stap.

(*Oranjebitter. Verhoalen*. Veendam 1999, p. 7)

Morellen

Op een nacht vloog de dood als een vurige sigaar boven de Nieuweweg. Mijn vader en ik, wakker geworden van de onrust in de lucht, stonden in de donkere voorkamer en keken onder het half opgetrokken verduisteringsgordijn door naar buiten. De sigaar beschreef een bocht, gleed omlaag en vloog in vlammen op ons aan. 'Bliksems, nee toch,' zei mijn vader. We grepen elkaar vast, hij in zijn flanellen hemd en koordsbroek en ik in mijn pyjama, en zo stonden we trillend en weerloos te wachten op de doodklap die niet kwam.

Op den duur durfden we weer te kijken. Ergens in het zuidwesten fakkelde rood licht van een brand, ver weg blafte het afweergeschut nog wat na. 'Niks loos,' zei mijn vader en hij stootte zijn adem uit in een mislukte lach. 'Hij is nog een end hier vandaan gevallen hoor, 'k had het wel gedacht. Je was toch niet bang hè?' Zijn vingers die verkrampt in mijn schouders hadden gestaan; nog zoog de pijn. We gingen slapen. Mijn moeder was niet wakker geworden.

Een gewone zondag, wereld zonder geluiden, ons huis stond zedig en brandschoon temidden van bloembedden en paadjes vol harkstrepen: had ik gedroomd die nacht? Maar mijn vader kwam bij buurman Sanders vandaan en zei met een stem waarin hij net als gewoonlijk een kleine galm van gezag liet doorklinken: 'Net wat ik al dacht hoor, hij is nog helemaal bij het Woldhoekster kerkje neergekomen.' Ik zat op het bankje tegen het kippenhok achter in de tuin en had rust noch duur; en ik wou niet weg, niet daarheen, maar datgene wat mij dreef was sterker dan ik. 'Wees dan maar voorzichtig,' zei mijn moeder. De lucht was vaalbleek die middag, herfstblad lag langs de trottoirranden en zo ging ik op pad.

Vertaling in *Juffrouw Fictorie. Verhalen.* Groningen, 2000 (blz. 9-10)

Gré van der Veen

Gré van der Veen is al gedurende een reeks van jaren buitengewoon en op veel terreinen productief, vooral toneel en proza. Het laatste ook in een wekelijkse krantencolumn, *Kuren* 'kijken; grollen'. Haar novelle *De dreum wordt wakker* verscheen aanvankelijk in het Gronings maar kwam enkele jaren later ook in vertaling op de markt. Van beide hetzelfde fragment. (*De dreum wordt wakker*, p. 32-33. Bedum 1997)

Neeltje schrok wakker uut n dommel en schoot overinde. Wat was dat? Wat heurde ze doar nou, midden in t veld? Meziek? Onbeweeglek zittend luusterde ze, draaide dou heur heufd in de richten van t geluud. Meziek! Mit heur haand volgde ze t ritme.

Gek, meziek...

Mien hemel, wat zat ze der schoamachteg bie mit heur klaid zo onfesounlek en heur kouzen op de schounen. Gehoast rolde ze de kouzen onder de rekkers. Ze zol zok vot n panty kopen en dij olderwetse rekkers votgooien. Niks gain geldvergraimerij, pa en moe wazzen dood.

Neeltje ging stoan. De rok van heur klaid vuil omdele. Om de kroezen glad te strieken luit ze heur handen over heur heupen en buuk glieden. Ze mos aan de lijn doun, aans gruide ze dichte. Op heur borst lag n flottje eten dat ze votkraabde. Niks meer van te zain.

t Was n trompet! De meziek dansde in riedels over de akkers. Onwezenliek helder. Zat dij meziek nou in heur kop, net as de stemmen? Gewoonlek heurde je hier toch allenneg mor de stilte van zoemende insecten, of t gezang van n vogel of t gesputter van n trekker dij over de loane ree. Hail soms t carillon van de kerktoren. Mor dizze meziek was echt, doar aargens achteraan woar de locht op t laand lag. t Betaikende vast wat dat juust zai dij meziek heuren mos. Ze mos der hin.

vertaling:

Neeltje schrok wakker uit een sluimering en schoot overeind. Wat was dat nou? Muziek, midden in het veld? Onbeweeglijk zittend luisterde ze. Toen draaide ze haar hoofd in de richting vanwaar het geluid kwam. Muziek! Wat gek, hier muziek. Met haar hand sloeg ze het ritme op haar dij.

Ineens zag ze zichzelf zitten en ze schaamde zich. Haar jurk was zo ver omhooggekropen dat haar witte onderbroek, die een groenige tint had door de weerkaatsing van het gras, te zien was. En dan die kousen op haar schoenen. Vreselijk. Ze rolde ze haastig over haar benen en schoof de kousenbanden over de boveneinden. Straks zou ze een mooie panty kopen en die ouderwetse dingen weggooien. Niks geld verkwisten, vader en moeder waren dood.

Neeltje ging staan en de rok van haar jurk viel omlaag. Om de kreukels glad te strijken liet ze haar handen over haar heupen en buik glijden. Te dik! Ze moest lijnen, anders groeide ze dicht. Op haar borst lag een beetje eten. 't Was hard geworden en ze kon het gemakkelijk wegkrabben. Niks meer van te zien.

Het was een trompet! De muziek danste in heldere riedels over de akkers. Of zaten die riedels in haar hoofd, net als de boosaardige stemmen? Gewoonlijk hoorde je hier toch alleen maar de stilte van zoemende insecten, of het gezang van een vogel, of het gesputter van een trekker die over de boerenlaan reed. En heel soms het carillon in de kerktoren. Ze luisterde scherp. Deze muziek was zonder twijfel echt en kwam daarginds vandaan, daar ergens, waar de lucht op het land lag. Het had vast iets te betekenen dat juist zij die muziek moest horen. Ze moest ernaartoe.

(*De droom wordt wakker.* Bedum 2000)

Jan Boer (1899-1983)

Jan Boer (1899-1983) was onderwijzer, directeur van een Pabo en tenslotte gemeentelijk onderwijsinspecteur. Hij bewoog zich op allerlei terreinen, ook dat waarop hij als schrijver begon, poëzie. Tegen het einde van zijn schrijversloopbaan richtte Boer zich veel op Europa, ook in zijn essayistische werk. In het volgende gedicht – vrij kort na de Tweede Wereldoorlog geschreven, wel in hoge mate:

BIE KRÖPKE

Hier komt allain de sjiek, la fine fleur,
High officers und ihre schönen Damen,
Beau monde, Modeschau in stolzen Rahmen,
Ien limousines glieden ze hier veur.

Hier doun ze hogelk, ever comme il faut,
An entertaining band speult Weense waalzen,
Die Frauen lächeln ien heur blote haalzen,
On boît, on fume, while talking Yes and No.

C'est la façade rauer Wirklichkeit,
This world has his Zundagse koeliezen,
Ik wil joe hier wel something others wiezen,
Hannover ist ein Stadt... dei haalf d'r staait!

Ede Staal (1942-1986)

Ede Staal (1942-1986) heeft maar een klein aantal jaren gezongen (eigen teksten op eigen muziek), maar de *impact* van deze leraar Engels bleek enorm. In het titelnummer van zijn tweede, postume elpee, combineert hij de taal uit zijn jeugd en de taal van zijn vak.

As vaaier woorden

As vaaier woorden die niks meer zeggen
en t ook gain zin het t oet te leggen.
As boven laand aal meeuwen vlaigen
en dunderkoppen mie nait bedraigen,
din blift allain d'herinnering,
din raaizen we soamen terug.
Sums duurt t n eeuwighaid,
sums veul te vlug.veul te vlug.

When three words fail,
And can't be said.
And all around is cold and dead.
The tide is low, the seagulls high,
A lonely beach and a dark blue sky.
May memories bring us back again,
Bring back again on our minds.
What we've been lookin' for,
So hard to find, hard to find, hard to find

As vaaier woorden die niks meer zeggen
en t ook gain zin het t oet te leggen.
As boven laand aal meeuwen vlaigen
en dunderkoppen mie nait bedraigen,
din blift allain d'herinnering,
din raaizen we soamen terug.
Sums duurt t n eeuwighaid,
Sums veul te vlug.
Veul te vlug,
Hard to find,
Veul te vlug,
Hard to find.

10. Literatuur over het Gronings

Nuver en koeskilling

De belangrijkste, meest geraadpleegde literatuur over het Gronings wordt gevormd door de woordenboeken. Zou dat voor het Nederlands anders zijn? Dat betekent niet dat woordenboekmakers alles altijd precies weten of zelfs maar een secuur oordeel hebben over wat Gronings is of Nederlands. Tussen deze twee bevindt zich geen duidelijke waterscheiding en dat is gezien de situatie van *diglossie* allerminst bevreemdend. Ook de grote Matthias de Vries twijfelde al, bij het begin van het project *Woordenboek der Nederlandsche Taal* dat op 1 december 1998 zijn voltooiing vond. Als het eerste deel in 1882 verschijnt, brengt De Vries (oud-hoogleraar in Groningen) verslag uit in een uitvoerige Inleiding. Hij behandelt onder andere de kwestie van de afgrenzing met de streektalen: bevat de 'schat onzer volksdialecten van Noord of Zuid' een woord dat het Nederlands kan verrijken, dan stond De Vries daar in beginsel positief tegenover; maar al te weelderig-kwistige groei moet het woordenboek ook weer niet ondergaan. Zijn dilemma brengt hij onder woorden met Noord-Nederlandse en Groningse voorbeelden:

'Hoe aardig ook het woord *nuver* moge zijn, zoowel in de Groningsche als in de Friesche opvatting, het kan in dezen vorm niet worden toegelaten; want ons Nederlandsch kent in open lettergrepen de *u* niet anders dan vóór *r* en

w (*uren*, *uwe*) en de spelling *nuver* is met ons klankstelsel onbestaanbaar. Zal men dan het woord in dat stelsel overbrengen en *nuiver* schrijven, gelijk het in Holland zou moeten luiden? Maar door die herschepping zou het op eens al zijn kleur en geur verliezen en onherkenbaar worden: een Groninger zou er niets *nuvers* meer in vinden. Of neem de uitdrukking *koeskilling*, in het Noorden van ons land voor *kiespijn* in gebruik. Zal men die opnemen?'

Het antwoord luidt nee: de standaardtaal heeft immers al *kiespijn* en er is dus geen winst mee behaald. In de tweede band van deel VII van het WNT (een afkorting die door toedoen van Heeroma gangbaarheid verkreeg) staat het dan ook niet opgenomen. In hetzelfde deel eerste band vinden Groningers wel *ja* 'immers' en zelfs met een uitdrukkelijke verwijzing: 'In sommige dialecten is dit gebruik van *ja* nog zeer gewoon, met name in het Groningsch. (...) Dat spreekt toch ja van zelf!' Het was kennelijk algemener Nederlands tot zuidwest-Nederlands aan toe, blijkens een aanhaling van Cats, het is kennelijk elders verdwenen maar niet in Groningen: is *ja* dan Gronings geworden als gevolg van de verdwijning elders? Het onderscheid tussen 'taal' en wat 'dialect' is dan ook om die reden nog eens te meer twijfelachtig.

Het grote WNT werd begonnen door toedoen van wat nu heet en nog altijd bestaat, de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Dat is in 1766 opgericht en minder dan tien jaar daarna stuurden leden bouwstoffen voor een groot nationaal woordenboek in. D.F.J. van Halsema hoorde bij de eersten die iets verzamelden en het resultaat was wat hij noemde een *Naamlijst van eenige Woorden, welke van het Nederduitsch afwyken en dagelijks in de Groninger Ommelanden gebruikt worden*. Het begint betekenisvol met *aandobbe* 'begin' en het bevat, afgezien van Groningse woorden, allerlei gevallen waarvan het dialectische karakter nu vreemd aandoet: *amper* 'naauwlijks', *bauwen* 'nagalmen', *babbelen* 'verward spreeken' of *braak* 'een werktuig om vlas te breken'. De laatste editie van Van Dale (1999) heeft voor *braak* als zesde betekenis 'houten toestel om de vlas- en hennepstengels te kneuzen en de scheven (de houtachtige delen) grotendeels te verwijderen'. Daar staat niet de beperking *gewestelijk* bij. De grens tussen Nederlands en Gronings is niet zo simpel te trekken. Als via het WNT woorden uit de bepaald niet vergeten Groningse lexicons in bijvoorbeeld Van Dale belan-

den, ontstaat voor de dialectspreker die denkt dat Van Dale een louter Nederlands woordenboek is, een nieuw probleem.

Dominees-lexicografen

De dubbele relatie tussen Nederlands en Gronings is kenmerkend voor de figuur van de onderwijsvernieuwer Hendrik Wester (1752-1821). Aan de ene kant nam hij in zijn verbeteringsstreven van het onderwijs nadrukkelijk afstand van het Gronings. Aan de andere kant danken we aan hem een dialectwoordenlijst uit het begin van de negentiende eeuw.

Het lijkt erop alsof de bestudering van het Gronings na Wester in de jaren twintig in een stroomversnelling komt.

- In 1822 publiceert de Friese predikant van Westerbroek, M.T. Laurman, een *Proeve van kleine taalkundige bijdragen, tot beter kennis van den tongval in de provincie Groningen.*
- In 1824 schrijft de Groninger Hogeschool een wedstrijd uit om een beschrijving te geven van wat in de officiële, Latijnse, bekendmaking *dialectus Groningana* genoemd wordt. In 1827 wordt de winnende bijdrage van de theologie-student Jan Sonius Swaagman gepubliceerd, evenzo in het Latijn. Zijn winnende bijdrage (hij had overigens geen concurrentie) bevat volgens de opdracht ook een lange woordenlijst, een *series vocabulorum*, waaruit de relatie met andere talen moest worden gelegd – de waterscheiding tussen talen ontbreekt niet alleen op nationaal niveau. Overigens is in de tekst van Swaagman ook veel grammaticale informatie te vinden.
- In 1828 en 1829 komen de meeste antwoorden binnen op de vragen die een provinciale Commissie van Onderwijs aan de schoolmeesters in de provincie gestuurd had, onder meer over 'Hoe is hunne platte taal?' (vraag 15). Omdat in de toelichting gevraagd was naar 'naïve en uitgekozene voorbeelden', zijn er niet alleen woordenlijstjes maar ook allerlei samenspraakjes ingezonden, afgezien van een reeks taalkundige en meer sociale waarnemingen. De belangrijkste is ongetwijfeld de vaststelling dat het steeds beter gaat met het onderwijs: het Gronings wordt namelijk teruggedrongen.

Ds Laurman vertrekt enkele jaren na zijn publicatie van 1822 uit Westerbroek naar zijn geboorteplaats in Friesland (1828), kort tevoren heeft hij in ds P. Boeles (1795-1875) een iets jongere ring-collega gekregen in Noorddijk. Dat is ook een Fries, geboren in een dorpje ten noorden van Leeuwarden, Laurman was afkomstig uit een plaats even ver ten zuiden van de Friese hoofdstad. Het is geen wonder dat Boeles Laurmans *Kleine Proeve* met grote aandacht heeft bestudeerd, en hij schreef alle marges meer dan vol met eigen aantekeningen. Daarin kan goed de basis hebben gelegen voor zijn eigen *Idioticon Groninganum*, waarvoor hij samen met zijn zoons gegevens verzamelde. Was er rond 1860 geen drukker te vinden toen het feitelijk klaar was? Heeft Boeles er te weinig moeite voor gedaan? Het raakte in vergetelheid totdat het in 1992 werd teruggevonden en in 1997 gepubliceerd. Ook al was het 't eerste woordenboek van het Gronings, het kwam pas als derde op de markt, meer dan een eeuw na het *Woordenboek der Groningsche Volkstaal in de 19de Eeuw* van de Warffumer schoolmeester H. Molema (1822-1897) en zelfs een 70 jaar na het *Nieuw Groninger Woordenboek* van K. ter Laan (1871-1963). Alle drie namen het Gronings als uitgangspunt en kozen voor het Nederlands als omschrijvende taal.

Schoolmeesters-lexicografen

Molema's woordenboek is al met al historisch het eerste van die naam. Het betekende tegelijk dat hij aanvullingen en correcties aanbracht, een nieuwe uitgave maakte waarvan het handschrift in de UB van Groningen bewaard wordt en kort voor zijn dood rondde hij zelfs een nog grotere bewerking van zijn eigen lexicon af. Hij schonk dat – lid van de eerder genoemde Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden – aan de bibliotheek van deze instelling. Dat kan mede verklaren waarom Ter Laan vermoedelijk aan deze meer dan 4000 pagina's voorbijging bij het voorbereiden van zijn eigen boek. Hij begint het met een uitdrukkelijk dankwoord aan Molema, aan wie hij zich dus expliciet schatplichtig acht.

Ter Laans woordenboek – met enige moeite op de markt gekomen in 1929, in andere spelling en licht bewerkt in 1952 nogmaals verschenen – is het eerste moderne Groninger woordenboek ook al heeft het op allerlei plaatsen iets van een encyclopedisch leesboek. Dat komt door zijn uitbundigheid op

volkskundig gebied, zijn grote hoeveelheid plaatjes e.d. Maar voor het eerst is er een lexicon van het Gronings dat feitelijk de hele provincie bestrijkt, al zal iedere gebruiker uit het Westerkwartier terecht beweren dat deze regio er ronduit bekaaid is afgekomen, zoals ook de Stad Groningen tekort is gedaan.

Wat Ter Laan het Westerkwartier noemde, was voor hem voor een aanzienlijk deel datgene wat Wobbe de Vries hem aan aantekeningen had geschonken. Maar deze kwam nu juist uit een gebied ten westen van het Reitdiep, dat een sterk Hogelandster inslag had, bijvoorbeeld door het gebruik van de *ai*-klank. Beschuldigingen aan het adres van de samensteller zijn ook in zoverre onterecht, dat hij werkelijk geprobeerd heeft de beschikbare literatuur te benutten én media gebruikte voor de controle van feiten. Zowel voor het ene als voor het andere was hij afhankelijk van derden. Zijn prominente aandacht voor het Westerwolds steunt voor een aanzienlijk deel op het werk van Neuteboom, veel Stadse of Westerkwartierse letterkunde van actuele datum had hij niet tot zijn beschikking.

Met Ter Laan is de weg van de Groninger lexicografie feitelijk ten einde, ook al is er sinds de jaren tachtig door toedoen van Reker een retrograde ontsluiting op beschikbaar en verscheen er een zeer populair zakwoordenboek dat ook een Nederlandstalige ingang bood.

Nog vlak voor de eerste hoogleraar Nedersaksisch in de persoon van K.H. Heeroma (1909-1972) zijn intrede deed aan de RU Groningen, publiceerde Ter Laan een grammaticaal uittreksel van zijn woordenboek, onder de aan Laurman refererende titel *Proeve van een Groninger Spraakkunst*. Bescheiden, maar misschien tegelijk een politieke daad om Heeroma op weg te helpen? Rond 1990 verschenen, provinciaal gesubsidieerd, afleveringen van een *Groninger Grammatica* van de hand van S. Reker. De reeks stopte met aflevering zeven van 1995: er was te weinig belangstelling voor een onderneming die het te zeer gevarieerde én veranderlijke Gronings met te weinig mankracht moest vaststellen en beschrijven.

Taal of cultuur

Heeroma koos niet voor het grammaticaal maar eerder voor het cultureel-historisch bestuderen van het Gronings als onderdeel van het geheel van de Nedersaksische dialecten, inclusief die aan gene zijde van de staatsgrens. Het

project dat hij daarbij opzette en deels realiseerde is de *TONAG*, de Taalatlas van Oost-Nederland en Aangrenzende Gebieden. Dertig kaarten verschenen er, voorzien van commentaar. Van de 29 afgevraagde woorden (kaart 1 bevat de plaatsen waar onderzoek gedaan is) betreft het 27 keer een zelfstandig naamwoord en daarvan 26 keer een concreet substantief. *Buikpijn* is het enige abstracte woord, *jullie* en *wie* zijn de enige voornaamwoorden. Vogelnamen, andere woorden en begrippen uit natuur en landbouw stonden bij Heeroma voorop. *Zwad, nagras, koekalf, winterkoning, bunzing, mol* en dergelijke vormen de kern van de TONAG, waarvan de afleveringen in 1957, 1960 en 1963 uitkwamen. In de zogeheten *Leidse Taalatlas* van Kloeke en Grootaers staan er voor de in taalkundiger verschijnselen geïnteressseerde beduidend meer.

G.G. Kloeke (1887-1963) was de latere Leidse hoogleraar die als leraar in Winschoten ten tijde van de Eerste Wereldoorlog het dialectologische veldwerk echt ontdekte: tijdens zomervakanties reisde hij per fiets rond om lokaal taalgebruik op te sporen en vast te leggen. Groningen heeft er onder meer een vroeg artikel aan te danken (in de *Driemaandelijksche Bladen* van 1919) over de opvallende grens in het oostelijke deel tussen *kouk* en *kouke*, net als in een reeks andere woorden meer. Dat geldt ook voor een aantal bijvoeglijke naamwoorden, zoals *dicht(e)*, die in Noord- en West-Groningen hun oorspronkelijke slot-*e* al in het slot van de zestiende eeuw verloren moeten hebben.

De omvangrijkste actuele bron voor met name klank- en vormverschijnselen is de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. *Koek* zoekt men in verband met Kloeke's *apokoperings-e* tevevergeefs, maar veel andere woorden zoals *steen*, *heg* en *pit* staan er wel in vermeld. De belangrijkste aflevering voor Groningen is het zestiende deel van A. Sassen (1967). Voor enkele plaatsen in het uiterste westen van de provincie moet gekeken worden in deel 15 van Boelens en Van der Woude (1955). Het aantal plaatsen met taalrapportage bedraagt samen iets meer dan 40. De ruim 140 afgevraagde zinnen bieden een zeer royale inkijk in de taal van Groningen in het midden van de twintigste eeuw. Het belangrijkste RND-euvel is zijn onderlinge variatie tussen wat per deel is afgevraagd; voor Groningen is het jammer dat Sassen niet de tijd gevonden heeft om meer plaatsen te bezoeken, want dit gebied is nu het meest grofmazige van de hele reeks. Desondanks biedt de RND lokaal veel

en betrouwbare informatie. Het meest actuele, nog lopende onderzoek is het zogeheten Goeman-Taeldeman Project, waarvoor in 23 Groningse plaatsen opnemingen zijn verricht.

Vier dialectologische proefschriften over aspecten van het Gronings zijn er tot dusver verschenen. De Vries opende de rij (1895) met zijn Groningse dissertatie over de tongval van zijn geboortedorp Noordhorn. In Amsterdam promoveerde Schuringa in 1926 vooral op basis van oudere enquêtegegevens van het Aardrijkskundig Genootschap (1895) met speciale aandacht voor de taal van de Veenkoloniën. Nog juist binnen een eeuw na De Vries promoveerde Reker (1989) aan de RU Groningen op een onderzoek naar het Groninger werkwoordsysteem en het dynamische gedrag van het werkwoord *hoeven* daarbinnen. F. Veldman beschreef de klinkers en medeklinkers van het Westerwolds in zijn Groningse proefschrift van 1992.

Wobbe de Vries publiceerde een massa etymologische aantekeningen en andere vooral kleinere artikelen. Daarin kreeg het Gronings regelmatig aandacht. Op latere leeftijd richtte hij zich vooral op de archiefstudie naar namen, zowel persoons- als plaatsnamen. Over beide onderwerpen werden postuum samenvattende overzichten van zijn hand in druk uitgebracht.

Meer eigentijdse taalkundige publicaties staan veelal in de *Driemaandelijkse Bladen* (bijvoorbeeld over veranderingen binnen Groningen van *ai* naar *oi*, het telwoord, wijzigingen in de persoonlijke voornaamwoorden) en meer incidenteel in *Taal en Tongval* (bijvoorbeeld over het zwakke werkwoord) en *Tabu* (bijvoorbeeld over lidwoord-selectie).

Bevlogen bewegers

Onderwijsman, auteur en *beweger* Jan Boer schreef een 'terreinverkenning' *Op de grens tussen het Gronings en Nederlands* (1972). Ten dienste van het onderwijs en de foutenanalyse aldaar, verstrekte hij een overzicht van een aantal verschillen tussen beide taalsystemen. Daarnaast gaf hij beschouwingen over soorten Gronings en soorten Nederlands en de tussentaal van Fenna Slapsma-Tiessens. Zij komt ruim terug in de meer dan 40 bladzijden 'vertaaloefeningen' met telkens links halfdialect en rechts correct Nederlands.

Met Jan Boer is de stap naar de letterkunde snel gezet. Uit het nagelaten werk van J.F. Steenhuis werd *De Groninger Dialektliteratuur* (1960) samengesteld. Het is een bundeling aanzetten tot meer, gebaseerd op een aantal lijsten met gegevens. P.J. van Leeuwen (1906-1992) noemde dat een werk dat enigszins door zou kunnen gaan voor een geschiedenis van de Groninger letterkunde. Zo staat het in het Voorwoord op zijn *Geschiedenis van de Groninger Literatuur* (1984), waarvan men wel met iets minder recht maar desondanks hetzelfde zou kunnen zeggen. Het is niet evenwichtig in z'n aandacht voor auteurs en het voornemen de Groninger 'literatuur te zien in haar ontwikkeling en in samenhang met de letterkundige stromingen in het algemeen' wordt zeker niet in alle opzichten waargemaakt.

Heeroma's opvolger H. Entjes schreef een opstel over de Groninger letterkunde, door F. Veldman van een actueel vervolg voorzien. Dat gebeurde beide malen in overzichtsbundelingen voor het hele Nedersaksische taalgebied in afleveringen van de *Driemaandelijkse Bladen.*

Willem Diemer heeft over een reeks van jaren kritieken geschreven over de letterkunde van Groningen. Hij heeft er ook een langdurig pleidooi voor gehouden. Zijn Groningstalige teksten – met name voor de regionale radio – heeft hij gebundeld en via zijn eigen uitgeverij laten verschijnen. In 1970 komt het kleine boekje *Calendarium poeticum Groninganum* uit, een soort jaarboekje met poëzie voor iedere maand en elk seizoen. Daarin betoont Diemer (leraar Nederlands) zich de reclamemaker voor zijn vak door te wijzen op het mooie in Groningse en andere, Nederlandse gedichten. In twee latere publicaties is hij niet de lesgever maar de corrector en beoordelaar van werk en daarin is zijn toon bepaald kritisch, positief maar zeker ook negatief. Het gaat om *Kennen ie joen aigen schrievers?* (1980) en *Van en over ons Grunneger toneelschrievers en aander kritieken* (1983).

Kennen ie joen aigen schrievers? is een lastige vraag: wat heet kennen, wat heten schrijvers? Van sommige stukjes letterkunde kennen we zelfs de schrijver niet, zoals van dat anonieme en maatschappijkritische werkje uit 1836. Het is Stads-Gronings dat ons op een vreemde reis meeneemt naar de maan: *Roare raize met en stoom-luchtschip noa de moan.* Het is niet allemaal direct te begrijpen, maar de verteller heeft het plan opgevat om naar de maan te gaan. Eigenlijk is dat toch praktisch en simpel, zo gezegd zo gedaan:

Genog, ik ging dan op de raiz'
Mit pak en zak noa Londen,
Doar kocht ik nog en duffels bais
En stoet veur doezend monden.
Want, 'k docht: de raiz' is toch wat lang,
De mond mout toch wat eten;

Tot verbazing van de verteller ziet het er zwart van de mensen bij het schip (*Het dringt hier, of 't hier kermis is*) en tussen de massa ontwaart hij waarachtig zijn buurman, Pijter Schort: *Bist dou hier ook?* Die wil ook liever naar de maan dan op aarde achter de wanbetalers aan te zitten. Samen weten ze een plaatsje te bemachtigen:

Wie wörden 't mit den schipper kloar,
En gingen ien het fronder;
Moar, wat en leven was het doar!
As ging jou 't heuren onder.
Zoo'n leven heb ik nooit nijt heurd;

Maar de schipper trekt zich er niets van aan, hij pakt door:

'Kom dan an boord!
Mien kop is mal!
En 't ken mie wainig schelen,
Of ijn van jou, nijt mit mie gait.
Ik ken nijt langer droalen,
Elk uur dat men hier stille stait,
Is nijt weer in te hoalen!'

Onder aan een ballon vliegen ze als een haas aan een adelaar omhoog. De aarde wordt snel minder dan een stip en verdwijnt helemaal uit het oog: ze komen op de maan. Daar hoopt de reiziger al zijn wensen te vervullen, want hier kan immers alles zomaar gevonden worden. Goud is er in overvloed en *Pijter* en *Ikke* stellen zich een vrij en luxueus leventje voor in de stad, het harde leven op het land zullen ze na terugkeer achter zich gelaten hebben! Het is maar een ogenblik of ze hebben een grote klomp goud te pakken – helaas voor maar heel kort.

Moar lijve Hemel! wat lewai!
Doar kwammen vleugelmensen,
En sluigen ons, zoo fiks, nijt lai,
Dat wie niks konden wensen
As weg te goan. Moar 't lukte nijt,
Wie mossen wel aan 't sloagen.
En ook, mien guije buurman Pijt,
Scheen om gijn slag te vroagen.
Hij sluig der ien dat 't was van roak;
Hij wol zien kracht hier toetsen;
Moar 'k zee; 'Kom Pijt! 't is onze zoak,
Om moar de ploat te poetsen.'

Naar dat verre oord krijgen ze Pijter en Ikke nooit weer: aardse bankroetiers met vleugels verjagen hen en de anderen met geweld. Zelfs hun reisje blijkt tenslotte naar de maan.

De ril van Molema

Waarom is de dikke Van Dale zo dik: simpel een kwestie van meer opnemen dan verwijderen. Zo groeit een woordenboek vanzelf, als er maar regelmatig een nieuwe druk gemaakt wordt. Van Dale heet ook de Dikke Van Dale omdat het – in elk geval in het verleden – ruimhartig geweest is met het opnemen van dialectwoorden, aangeduid met de afkorting *gew.* 'gewestelijk'. Vooral dankzij de Warffumer schoolmeester Helmer Molema (1822-1897) is Groningen in dit opzicht niet vergeten. Molema maakte eigenlijk drie keer een Gronings woordenboek. Het grootste is tevens Molema's laatste manuscript, afgesloten in mei 1895. Dat wordt in de UB van de Leidse universiteit bewaard, is gebruikt bij het maken van het kolossale *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), en zo kwamen Molema's aantekeningen gedeeltelijk ook in Van Dale terecht, want bij het maken van Van Dale heeft men het WNT niet vergeten.

Een duidelijk voorbeeld is het woord *ril.* Wie dat woord in Van Dale opzoekt, waant zich hier in een dialectwoordenboek, want bij zes van de acht betekenissen staat opgemerkt dat het gewestelijk is. Molema's hand zien

we direct in de eerste betekenis, natuurlijke waterloop vooral in de kweldergronden. Ook de tweede moet op hem teruggaan, geul door regen in een losse bodem gemaakt, want zo formuleerde hij het ook. Alle betekenissen van ril hebben te maken met een soort vore, gleuf of een verhoging of juist verlaging in de grond of in een stof. Dat was lang geleden zo, dat bleef het geval toen nylons in zwang kwamen. De ladder daarin werd in het Gronings een *ril* genoemd – kousen kunnen *rillen*.

Niet alleen Groningen kent de ril, een hele kuststrook vanaf Noord-Holland bezit het woord in die oneffen gleuf-betekenis. In Noord-Holland was een *rel* 'loopgraaf; mollengang'; in Friesland is een ril onder meer een platgetrapt paadje in een korenveld; in Oost-Friesland is een Rill of Rille een vore. Dat er bij Bourtange een water is met de naam De Rille, is dan niet verrassend meer, en naar de betekenis laat zich raden, helemaal voor wie het Engelse *rill* en *rillet* 'beekje' kent.

Telkens is de betekenis iets van een verhoging of verlaging (wat op hetzelfde neerkomt want het hangt maar van het gezichtspunt af), een groef, een spoor, een platgetreden pad en dergelijke. De verhoging of verlaging kan groter of kleiner zijn – van een smalle groef op het maanoppervlak tot een dunne plek in een stof – en dat brengt ons bij het werkwoord *rillen*, van de kou. Waarom zou die situatie van een oneffen huid, kippenvel, daar etymologisch niet mee te maken kunnen hebben?

Dit is glad ijs, een terrein vol voetangels en klemmen. Veel eenvoudiger is de constatering bij ril dat bij dit woord de hand van Molema te zien is in een reeks van drukken van Van Dale, ook al staat de afzender er niet met naam en toenaam bij vermeld. Dit Groot Woordenboek der Nederlandse Taal is niet bij ieder trefwoord even Nederlands van karakter.

Klare grenzen

Veel hebben we er niet meer mee te maken, met *in-* en *uitklaren*. Het eenwordende Europa heeft de rol van de douane hier teruggedrongen en straks moeten we het woordenboek nog pakken om te ontdekken dat er voor buitenlandse reizen bij aankomst en vertrek allerlei papieren in orde gemaakt moesten zijn. In het WNT staat ook *inklareeren* en dat zal Groningers goed doen: Molema heeft *inkloarijern*, in Ter Laan staat *inkloaraaiern* en deze

woorden kunnen de opneming van *inklareeren* in het landelijke woordenboek tot gevolg gehad hebben.

Inkloaraaiern is een gek woord, want het begint gewoon en het eindigt vreemd: *in* en *kloar* is als het ware eigen, een langer woord op *-aaiern* is net zo ontleend als in het Nederlands een langer woord op *-eren*. Het zou logischer geweest zijn als het WNT *inclareeren* had geschreven, net als *declareeren*, dat oorspronkelijk ook met de douane te maken had, in de betekenis 'aangeven'. *Korset* en *corselet* zijn vergelijkbare slachtoffers van wat we kunnen noemen ongelijke behandeling.

Zo ouderwets als inklaren is, zo modern is declareren. We zijn er weer met de neus op gedrukt met het vertrek in 2000 van de minister van Binnenlandse Zaken, wiens echtgenote in dit verband sprak van een *bonnetjeshetze*. Declareren is bij ons iets officieel met bewijsstukken indienen om vervolgens het voorgeschoten bedrag terug te krijgen.

In Duitsland kwam *deklarieren* een poosje later in de aandacht als gevolg van de BSE-affaire. Wat er in een product als bijvoorbeeld worst zit, moet op het etiket vermeld staan. Op allerlei plaatsen in Duitsland ontdekten ze dat er geregeld *falsch deklariert* geworden was. Er zat wel rundvlees in, maar dat drukte de verkoop, vandaar deze valse vermelding. *Deklarieren* klinkt hier toch wat anders dan wanneer bij ons een werknemer om te *declareren* bonnetjes en een formulier inlevert.

Inkloaraaiern is tenminste Gronings gewéést, *inkloarèren* Stads-Gronings en *inkloarijern* Westerwolds. Hoe lang we het ook over Peper of worst mogen hebben, de kans is nul dat we *dekloaraaiern* gaan zeggen. Zelfs *dekloareren* is in de regionale taal nauwelijks te horen, het is gelijk aan de standaardtaal, *declareren*.

Is dat erg? Kennelijk hebben we in dit opzicht weinig behoefte aan duidelijke afstand tot het Nederlands. Douaniers die de grens bewaken tussen het Gronings en het Nederlands zijn al een poosje niet meer erg hoorbaar en de verschillen smokkelen we per generatie weg. Is dat erg? Op z'n minst is het een onderwerp om even aan te geven.

11. Literatuurverwijzingen

Voor de meeste van de genoemde artikelen en boeken geldt dat er voldoende gegevens vermeld staan in de tekst, zodat deze vrij eenvoudig vindbaar zullen zijn. Enkele preciezere verwijzingen betreffen:

Boekholt, P.Th.F.M. en J. van der Kooi (red.), *Spiegel van Groningen. Over de Groninger Schooolmeesterrapporten van 1828.* Assen 1996.

Broekema, P., *Benjamin. Een verzwegen dood.* Amsterdam, Antwerpen 2001.

Brood, P. e.a. (red.), *Nieuwe Groninger Encyclopedie.* Groningen 1999.

Crompvoets H. en A. Dams (red.), *Het Dialectenboek 1. Kroesels op de bozzem.* Waalre 1991.

Feenstra H. en K. Strengers-Olde Kalter (red.), *Helmer Molema. Een schoolmeester maakt een woordenboek.* Bedum 1997.

Haeseryn W. e.a., *Algemene Nederlandse Spraakkunst.* Groningen, Deurne 1997.

Heeroma, K., *Oostnederlandse Taalproblemen.* Amsterdam 1951.

Heeroma, K. en J. Naarding, *De ontfriesing van Groningen.* Zuidlaren 1961.

Kruijsen, J. en N. van der Sijs (red.), *Honderd jaar stadstaal.* Amsterdam, Antwerpen 1999.

Laan, K. ter, *Nieuw Groninger Woordenboek.* Groningen 1952.

Leeuwen, P.J. van, *Geschiedenis van de Groninger Literatuur.* Scheemda 1984.

Luth G. (ed.), *De verzamelde werken van J.H. Neuteboom. Verhalen, schetsen en gedichten in het Westerwolds.* z.pl. (Heiloo) 2001.

Meertens, P.J. (red.), *Nederlands Repertorium van Familienamen. III. Groningen.* Assen, 1964.

Molema, H., *Woordenboek der Groningsche Volkstaal in de 19de eeuw.* Winsum 1887.

Otterspeer, W., *Bolland. Een biografie.* Amsterdam 1995.

Reker, S., *Omgekeerd is ook wat weerd. Retrograde woordenlijst van het Gronings annex rijmwoordenboek.* Groningen 1985.

Reker, S., *Hou is dat? Het dialect van Groningen.* 's-Gravenhage 1992.

Reker, S., *Zakwoordenboek Gronings-Nederlands, Nederlands-Gronings.* Veendam 1998.

Reker, S. (ed.) *Idioticon Groninganum. Vergelijkend Woordenboek van den Groningschen Tongval door Dr. P. Boeles (...).* Groningen, Bedum 1997.

Reker, S. (ed.), *Door 't dak zie ik de maan. Groninger liedteksten van Ede Staal.* Groningen 2000.

Sassen, A., "Endogeen en exogeen taalgebruik." *Nieuwe Taalgids* 56 (1963) blz. 10-21.Schuringa, F.G., *Het Dialect van de Veenkoloniën in verband met de overige tongvallen in de provincie Groningen.* Groningen, Den Haag 1923.

Sijs, N. van der (red.), *Taaltrots. Purisme in een veertigtal talen.* Amsterdam/Antwerpen 1999.

Streurman, G.H., *Geert Teis Pzn. (G.W. Spitzen) zijn leven en zijn werk.* Groningen z.j.

Tier, V. De en A. Marijnissen (red.), *Het Dialectenboek 6. Van de Streek. De weerspiegeling van dialecten in familienamen.* Groesbeek 2001.

Vries, W. de, *Het Vocalisme van den Tongval van Noordhorn.* Groningen 1895.

Wijngaard, H.H.A. van de en R. Belemans (red.). *Het Dialectenboek 4. Nooit Verloren Werk. Terugblik op de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (1925-1982).*